

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Навчально-науковий медичний інститут

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра психології

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

В.о. завідувача кафедри психології

_____ Володимир ШЕВЧЕНКО

“ _____ ” _____ 2025 року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему:

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ
СОЦІАЛІЗАЦІЇ ВИПУСКНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ**

Керівник: доктор психол. наук, професор
Астремська Ірина Володимирівна
(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент: кандидат психологічних наук,
доцент, в. о. завідувачки кафедри
психології НУК імені адм. Макарова
Карсканова Світлана Вікторівна
(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконала: студентка VI курсу групи 665 М
Ярошевська Валерія Леонідівна
(П.І.Б.)

Спеціальності: 053 «Психологія»
(шифр і назва спеціальності)

ОПІ: «Психологія»

Миколаїв – 2025 рік

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет, відділення	Навчально-науковий інститут післядипломної освіти
Кафедра, циклова комісія	кафедра психології
Рівень вищої освіти	другий (магістерський)
Спеціальність	053 «Психологія»
ОПП / ОНП	«Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. завідувача кафедри психології

_____ Володимир
ШЕВЧЕНКО

“ ____ ” _____ 2025 року

З А В Д А Н Н Я НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТА

Ярошевської Валерії Леонідівни

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) Психологічні особливості економічної соціалізації випускників інтернатних закладів

керівник роботи: Астремська Ірина Володимирівна, д.психол.н., професор

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом закладу вищої освіти від

«14» жовтня 2025 року № 240.

2. Строк подання студентом проєкту (роботи) «24» листопада 2025 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом кваліфікаційної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)
не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Астремська Ірина Володимирівна		
Розділ 1	Астремська Ірина Володимирівна		
Розділ 2	Астремська Ірина Володимирівна		
Висновки	Астремська Ірина Володимирівна		

7. Дата видачі завдання 14.10.2025

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	вересень 2025	
2.	Розділ 1. Теоретичні засади дослідження психології економічної соціалізації особистості	вересень 2025	
3.	Розділ 2. Психологічні особливості економічної соціалізації випускників інтернатних закладів	вересень-жовтень 2025	
4.	Висновки	листопад 2025	
6.	Передкваліфікаційна практика	06.10 – 18.10. 2025	
7.	Оформлення списку використаних джерел та	листопад 2025	

	літератури, додатків		
8.	Попередній захист	27.11.2025	
9.	Рецензія на кваліфікаційну роботу	02.12.2025	
10.	Захист кваліфікаційної роботи	17.12 2025	

Студент

(підпис)

Ярошевська В.Л.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Астремська І.В.

(прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Ярошевська В. Л. Психологічні особливості економічної соціалізації випускників інтернатних закладів. Кваліфікаційна робота на здобуття другого ступеня вищої освіти (магістр) зі спеціальності 053 – «Психологія». Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2025.

У кваліфікаційній роботі проаналізовано сутність поняття «економічна соціалізація», окреслено основні теоретичні підходи до його тлумачення та оцінено стан розробленості проблеми в сучасній психології. Визначено основні компоненти економічної соціалізації, показано їхнє значення та специфіку розвитку. Підкреслено, що успішність цього процесу значною мірою залежить від відповідності форм економічних уявлень суспільним вимогам та індивідуальним потребам людини.

Розкрито значення грошей як одного з ключових чинників економічної соціалізації. Виявлено, що ставлення особистості до грошей є важливим елементом її економіко-психологічних уявлень. З'ясовано роль національних і економічних чинників у формуванні грошових установок та економічної свідомості. Розглянуто механізми реалізації індивідуальних інтересів, які безпосередньо впливають на установки та мотивацію економічної активності людини.

Вивчено уявлення про гроші та ставлення до них випускників інтернатного закладу. За результатами дослідження визначено, що учні школи-інтернату мають високий рівень фіксації на грошах, низький рівень грошової активності та низький рівень уваги до грошей.

Визначено актуальні проблеми економічної соціалізації випускників шкіл-інтернатів та надано рекомендації щодо їх вирішення.

Ключові слова: економічна соціалізація, економічна свідомість, випускники інтернатних закладів, соціокультурне середовище, соціальна

адаптація, інтеріоризація, ціннісні орієнтації, гроші, економічна психологія, трудова діяльність, психосоціальні норми, фінансова підтримка.

ABSTRACT

Yaroshevska V. L. Psychological features of economic socialization of graduates of boarding schools. Qualification work for obtaining the second degree of higher education (master's degree) in the specialty 053 – «Psychology». Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2025.

The qualification work analyzes the essence of the concept of "economic socialization", outlines the main theoretical approaches to its interpretation, and assesses the state of development of the problem in modern psychology. The main components of economic socialization are identified, their significance and specifics of development are shown. It is emphasized that the success of this process largely depends on the correspondence of forms of economic ideas to social requirements and individual human needs.

The importance of money as one of the key factors of economic socialization is revealed. It is revealed that the attitude of an individual towards money is an important element of his economic and psychological ideas. The role of national and economic factors in the formation of monetary attitudes and economic consciousness is clarified. The mechanisms of realization of individual interests, which directly influence the attitudes and motivation of human economic activity, are considered.

The perceptions and attitudes towards money of boarding school graduates were studied. The results of the study determined that boarding school students have a high level of fixation on money, a low level of monetary activity, and a low level of attention to money.

Current problems of economic socialization of boarding school graduates are identified and recommendations for their solution are provided.

Keywords: *economic socialization, economic consciousness, graduates of boarding schools, socio-cultural environment, social adaptation, internalization, value orientations, money, economic psychology, labor activity, psychosocial norms, financial support.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	9
1.1 Зміст поняття «економічна соціалізація» та підходи до його визначення.....	9
1.2 Уявлення про гроші та ставлення до них як визначальний чинник економічної соціалізації.....	23
1.3 Інтернатний заклад як соціокультурне середовище економічної соціалізації.....	37
Висновки до першого розділу.....	44
РОЗДІЛ 2 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ВИПУСКНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ.....	46
2.1 Програма формування психологічної готовності до реалізації економічної компетентності у соціумі для випускників інтернатних закладів.....	46
2.2 Емпіричне дослідження ставлення до грошей випускників шкіл-інтернатів.....	54
2.3 Шляхи оптимізації процесу економічної соціалізації вихованців інтернатного закладу.....	75
Висновки другого розділу.....	83
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	88

ДОДАТКИ.....	95
--------------	----

ВСТУП

Актуальність дослідження. Економічна соціалізація в широкому розумінні постає як соціально-психологічний процес включення людини в економічне життя суспільства. Вона має надзвичайно важливе значення як для розвитку особистості, так і для стабільності всієї соціально-економічної системи. Порушення цього процесу ускладнює не лише індивідуальну життєдіяльність, а й може негативно позначитися на функціонуванні економіки в цілому.

Залучення особистості до економічної реальності здійснюється через формування економічної свідомості, засвоєння відповідних ролей, норм, цінностей та практичних умінь, які формуються в межах соціально-культурного середовища.

Для дітей-сиріт, що утримаються державою, таким соціокультурним середовищем стає інтернатний заклад. Саме він виступає головним агентом як процесу соціалізації в цілому, так і економічної, зокрема.

В якості основних умов, що визначають економічну соціалізацію соціального сироти, дослідниками називаються дорослішання в умовах крайньої бідності в батьківській сім'ї, домінуючі стосунки суспільної власності сирітської установи, деперсоніфікована державна підтримка на етапі виходу з інтернатної установи. Негативний вплив означених чинників ускладнює та уповільнює процес входження випускників цих закладів у світ економічних відносин, системоутворюючим елементом яких є гроші. Відсутність необхідного для початку самостійного життя досвіду управління

ними, як то виробництва, споживання, накопичення та заощадження їх, призводить до неспроможності забезпечити задоволення найменших своїх потреб. Відчуття себе бідним здійснює значний руйнівний вплив на психічний стан молодой людини.

Проведений аналіз сучасної наукової літератури свідчить про наявність зростаючого інтересу вчених до проблеми економічної соціалізації дітей-сиріт.

Психологічні особливості розвитку дітей, які зростають без батьківської опіки, відображені у працях багатьох науковців, серед яких А. Кравченко, А. Крестинина, А. Андрєєва, А.М. Прихожан та ін. У сучасних умовах економічну соціалізацію у вітчизняній науковій традиції досліджували О.С. Дайнека, В.В. Москаленко, Т.В. Дробишева, А.В. Боярицева. При цьому увага дослідників зосереджувалась на економічній свідомості, яку вони визначають як найвищий рівень психічного відображення економічних відносин особистістю, що досягла певного рівня суспільного розвитку.

Проблематика соціалізації дітей-сиріт висвітлюється у роботах Я.С. Кона, Л. Шипіциної, Л.Г. Борисової. Питання психологічної підготовки вихованців до самостійного життя та майбутньої діяльності розкрито у дослідженнях М.О. Супрун, Я.С. Кона, А.М. Прихожан, Л.С. Кочкина.

Аналізуючи праці зарубіжних та українських психологів, зокрема К. Флейк-Хобсона та Б.Е. Робінзона («Розвиток дитини і її відношення до оточення»), можна знайти порівняння дітей, що залишилися без батьківського догляду, з їхніми ровесниками, які виховуються в родинах. Дослідження показують, що для дітей першої групи характерний уповільнений темп психічного розвитку, знижений рівень інтелектуальних здібностей, менш розвинена емоційна сфера, а також відтерміноване формування механізмів саморегуляції та соціально прийнятної поведінки.

Питанням економічної соціалізації особистості присвячені роботи фахівців з економічної психології, зокрема Г.В. Ложкіна, В.М. Соколівського, В.В. Спасеннікова. Дослідження грошових настановлень особистості є актуальними з огляду на те, що українське суспільство перебуває на шляху соціальних та економічних змін, що неодмінно позначається і на економічній свідомості людей. У Західній Європі та Північній Америці багато дослідників займаються вивченням цієї проблематики (А. Фернем, Т. Танг, Г. Голдберг, Р. Льюїс, К. Феніхель, С. Ференці та ін.). В Україні також зростає інтерес психологів – дослідників до проблеми ставлення особистості до грошей (І. Зубіашвілі, В. Москаленко, В. Мяленко, Г. Ложкін та ін.).

Разом з тим, питання психологічних особливостей економічної соціалізації випускників інтернатних закладів не стали поки ще для українських дослідників предметом ґрунтовних досліджень, що зумовило **об’єкт та предмет даного дослідження.**

Метою дослідження є виявити психологічні особливості процесу економічної соціалізації дітей-сиріт, що виховуються в інтернатних закладах та визначити шляхи його оптимізації.

Необхідність перевірки гіпотези та досягнення мети дослідження зумовили постановку та розв’язання низки **завдань:**

- 1) вивчити зміст поняття «економічна соціалізація» та визначити підходи до його визначення;
- 2) розкрити сутність грошей як визначального чинника економічної соціалізації;
- 3) схарактеризувати інтернатний заклад як соціокультурне середовище економічної соціалізації її вихованців;
- 4) дослідити психологічні уявлення про гроші та ставлення до них випускників інтернатного закладу;

5) запропонувати та обґрунтувати шляхи оптимізації процесу економічної соціалізації вихованців шкіл-інтернатів.

Об'єктом даного дослідження є процес економічної соціалізації особистості.

Предметом наукового пошуку виступають психологічні особливості економічної соціалізації вихованців інтернатних установ.

Постановка такої мети обумовлена **гіпотезою**, що ступінь економічної соціалізованості випускників шкіл-інтернатів є недостатнім для успішного початку ними самостійного дорослого життя і є перешкодою на шляху подальшого благополучного життєустрою.

Методи дослідження. У роботі для розв'язання поставлених завдань та забезпечення об'єктивності дослідження були застосовані наступні методи: *теоретичні* – метод теоретичного аналізу й узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; метод порівняльного аналізу та систематизації теоретичних та експериментальних даних; *емпіричні* – констатувальний експеримент, спостереження, опитування, інтерв'ю, бесіда, комплекс тестових психодіагностичних методик; формувальний експеримент для апробації програми формування психологічної готовності до реалізації економічної компетентності у соціумі для випускників інтернатних закладів; *методи статистичної обробки даних* – непараметричний критерій узгодженості Стюдента (статистичний критерій згоди, заснований на порівнянні з розподілом Стюдента (t-розподілом)). Обробка виконана за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS – версія 17.0.

Для досягнення цілей дослідження застосовувався комплекс тестових методик: для діагностики уявлення стосовно грошей та поведінку з ними застосовано методику «Шкала грошових уявлень та поведінки» (Money Belief and Behaviour Scale) А. Фернема (1984), яка вимірює типи грошових настановлень особистості, її модифікований варіант ШГУП (автор модифікованого україномовного варіанта М. В. Сімків (2011); загального

рівня тривожності – методика вимірювання рівня тривожності Тейлора (адаптація Т.А.Немчинова), рівня невротизації – методика діагностики рівня невротизації Л.І.Вассермана (модифікація В.Бойко).

Емпірична база дослідження. Дослідження проводилося у Комунальному закладі «Миколаївський центр соціально-психологічної реабілітації дітей» МОР та Комунальному закладі «Антонівський мистецький ліцей» МОР (тип ЗЗСО: Загальноосвітня школа-інтернат), пілотний експеримент відбувався на базі КЗ «Первомайського центру соціально-психологічної реабілітації дітей» МОР.

Практична цінність отриманих результатів полягає в тому, що запропоновані альтернативні підходи до підготовки вихованців інтернатів до самостійного життя можуть стати основою для: поширення в Україні досвіду роботи Центрів адаптації дітей-сиріт, спрямованих на підвищення їхньої готовності до дорослого життя; інтеграції інноваційних виховних технологій у практику шкіл-інтернатів, що створює сприятливі умови для розвитку особистості; розроблення теоретико-методичних засад психологічної підтримки дітей, позбавлених батьківської опіки.

Варто враховувати, що людина, яка зовні інтегрована в суспільство, але не здатна критично взаємодіяти з ним, ризикує стати «жертвою соціалізації». У свою чергу, індивід, який не адаптувався до соціуму, може опинитися серед тих, чия поведінка набуває девіантних форм.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та практичні результати дослідження представлено в доповіді на XXVIII Всеукраїнській щорічній науково-практичній конференції «Могилянські читання – 2025: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» (м. Миколаїв, 10–14 листопада 2025 року).

Публікації. Основний зміст і результати роботи висвітлено у тезах та статті в науковому журналі категорії «Б»:

прийнято статтю у фаховий науковий журнал Габітус №78 2025 р., та тези «Інтернатний заклад як соціокультурне середовище економічної соціалізації» до публікації матеріалів XXVIII Всеукраїнської щорічної науково-практичної конференції «Могилянські читання – 2025: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» (м. Миколаїв, 10–14 листопада 2025 року).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота магістра складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний текст викладено на 87 сторінках комп'ютерного тексту та містить 7 таблиць, 4 рисунки. Загальний обсяг роботи 128 сторінок. Список використаних джерел включає 83 найменування українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1 Зміст поняття «економічна соціалізація» та підходи до його визначення

Ключовим соціальним процесом, що забезпечує взаємодію між особистістю та суспільством, виступає соціалізація.

Під соціалізацією розуміють процес інтеграції людини у соціум, у різноманітні спільноти (малі групи, соціальні інститути, організації) шляхом засвоєння культурних надбань, норм і цінностей, на основі яких формується система соціально значущих характеристик особистості [36, с.41].

Цей процес означає перехід від індивідуального до соціального розвитку особистості під впливом безпосередніх чи опосередкованих чинників оточення: набору ролей і статусів, соціальних груп, у межах яких людина може реалізувати власні ролі та набути відповідного статусу. Значну роль відіграють система цінностей і норм, що домінують у суспільстві та передаються від старших поколінь до молодших; а також інститути, які відповідають за збереження, відтворення й трансляцію культурних зразків [6, с.13].

Завдяки соціалізації індивід долучається до суспільного життя, засвоюючи звичаї, традиції, культурно зумовлені способи мислення, моделі

поведінки, емоційно-чуттєві й раціональні орієнтири. При цьому не можна спрощувати соціалізацію, зводячи її лише до впливу зовнішніх умов на людину. Реакція індивіда на соціальне середовище залежить від його внутрішньої системи цінностей, індивідуальних можливостей засвоювати культуру, особистих потреб, інтересів і напрямів активності.

Основними агентами соціалізації виступають сім'я, найближче оточення, ровесники, вихователі й педагоги, колеги та знайомі, засоби масової комунікації, а також культурно-виховні інституції та референтні групи. Процес соціалізації триває упродовж усього життя людини, охоплюючи як первинний етап (дитинство), так і вторинний (дорослість). Це зумовлено постійними змінами умов існування, які вимагають засвоєння нових соціальних ролей і статусів, іноді кардинально відмінних від попередніх [1, с.10].

У дитячому віці центральним завданням соціалізації виступає соціальна адаптація, тобто пристосування до умов суспільного середовища. Натомість для юнацького та дорослого періодів провідне значення набуває процес інтеріоризації – формування внутрішніх психічних структур та перенесення зовнішніх елементів світу у внутрішнє «Я» людини. Саме результатом інтеріоризації постає індивідуальність особистості [2, с.112].

Теоретичні положення соціалізації виходять із розуміння людини як активного суб'єкта суспільного життя, який не лише пристосовується до наявних умов, а й бере участь у їх створенні. Діяльність індивіда органічно вплітається у функціонування різних соціальних систем – від підприємства до місцевої громади. Особистість водночас виступає як об'єкт, так і суб'єкт соціальної взаємодії. Її співвідношення із соціальною системою здійснюється завдяки механізмам впливу: з одного боку, суспільство формує соціальні якості індивіда, з іншого – особистість здатна трансформувати соціальну систему. Перша група механізмів визначається як механізми соціалізації, а друга – як механізми соціальних змін [25, с.156].

На процес входження людини в певну соціальну роль значно впливають очікування та вимоги соціального оточення. В систему особистості вбудовуються спеціально сформовані поведінкові стратегії, які відповідають суспільним стандартам і визначають соціальний характер індивіда. Вплив соціального середовища, проходячи через внутрішній світ людини, змінює її поведінку: спочатку виникає стан дисбалансу, далі – етап адаптації до особливостей середовища, а згодом – стабілізація на якісно новому рівні. Динаміка соціальних систем виявляється у появі чи зникненні окремих елементів, а також у трансформації їхніх зв'язків. Причинами таких змін виступають об'єктивні умови (передусім економічні), індивідуальні риси особистості та специфіка її взаємодії із соціальним оточенням. Простором функціонування як індивіда, так і соціальних систем виступають соціальні спільноти [20, с.95].

Соціалізація забезпечує залучення людини до суспільного життя, набуття та зміну соціального статусу й ролей. Вона є безперервним багаторівневим процесом, адже суспільство постійно трансформується – змінюються його структура, цінності, норми та цілі. Упродовж життя змінюється й сама людина: її погляди, вік, звички, стиль поведінки, соціальні позиції. Завдяки соціалізації людина реалізує власні потреби й здібності, встановлює взаємини з іншими людьми, групами, інституціями та суспільством загалом, що забезпечує їй упевненість у соціальному житті. У цьому сенсі соціалізація виступає ключовим чинником суспільної стабільності, його функціонування та наступності розвитку [2, с.142].

З позицій соціально-психологічного підходу економічна соціалізація розглядається як складова загального процесу соціалізації і визначається як формування економіко-психологічних характеристик особистості шляхом засвоєння економічних цінностей суспільства в процесі економічної діяльності. Вона є важливим чинником функціонування всієї соціально-економічної системи [8, с.12].

У широкому розумінні економічна соціалізація – це соціально-психологічний процес входження індивіда в сферу економічних відносин. Її значення надзвичайно велике як для розвитку окремої людини, так і для життєдіяльності суспільства. Порушення в цьому процесі ускладнюють особистісний розвиток та можуть негативно позначатися на стабільності економічної системи загалом. Огляд наукових праць свідчить, що більшість досліджень зосереджені на аналізі процесуальних аспектів – етапів, які проходять діти у засвоєнні економічних реалій, та способів їх включення у сферу економіки. Натомість структурні компоненти економічної соціалізації залишаються малодослідженими, що ускладнює проведення емпіричних розвідок, адже вони вимагають чіткої операціоналізації базових понять [29, с.24].

Відомо, що будь-яке явище може розглядатися у різних вимірах, і його структура аналізується залежно від тієї наукової концепції, в межах якої здійснюється вивчення.

Мета й завдання економічної соціалізації значною мірою збігаються з цілями економічного виховання, оскільки обидва процеси реалізуються через подібні методи й засоби впливу на економічну свідомість особистості. Разом з тим, економічна соціалізація людини тісно пов'язана з умовами її життєдіяльності на різних рівнях: від загальносуспільних соціально-економічних проблем до повсякденного життя, що визначається дією конкретних агентів соціалізації [9, с.12].

Реально існуюча різниця у соціальних умовах, в яких зростають діти, зумовлює різноманітні прояви їх економічної соціалізації – передусім у сфері споживчої поведінки та ставлення до праці. Основна складність дослідження цього процесу полягає в тому, що на індивідуальному рівні його напрями та результати досить важко передбачити. Натомість аналіз великих соціальних груп, які об'єднуються за спільними параметрами соціальної ситуації та

особистісними характеристиками, дозволяє виявити певні закономірності [3, с.23].

У вітчизняній психологічній науці активні дослідження економічної соціалізації ведуться відносно недавно – лише протягом останніх п'яти років (Г. Авер'янова, О. Козлова, Н. Побірченко). Водночас у країнах Заходу ця проблематика перебуває у фокусі наукової уваги вже кілька десятиліть.

Як свідчать дослідження зарубіжних науковців у сфері вікової економічної психології, перші уявлення про власність і гроші починають формуватися ще в ранньому дитинстві. Спершу символами власності для дитини стають предмети, іграшки чи значимі дорослі. У психоаналітичній традиції цей процес пов'язують із формуванням так званого «матеріального Я»: дитина переживає своє перше «багатство» через затримку дефекації, сприймаючи фекалії як щось належне їй. Згодом це відображається у збиранні дрібних предметів – камінців, гудзиків, а пізніше і грошей. Проте символами нагромадження можуть бути не лише гроші, а й результати власної творчості чи інші значущі для дитини об'єкти оточення.

Соціальна цінність визначається як елемент суспільної системи, що набуває особливого значення у свідомості як окремої людини, так і соціуму загалом. Під цінністю розуміють важливість певного предмета чи явища, зумовлену його роллю в соціальній взаємодії. Кожен соціальний інститут, функціонуючи в межах інституціоналізованого середовища, формує власний набір цінностей, які забезпечують інтеграцію індивіда в групу, групи – в соціальну структуру, а структурних елементів – у соціальну систему. Коли ціннісні орієнтири суспільства засвоюються особистістю, вони трансформуються у внутрішні ціннісні орієнтації. Саме через них встановлюється зв'язок зовнішнього соціального середовища з внутрішнім світом людини, що зрештою визначає її соціальні характеристики [58, с.10].

Формування ціннісних орієнтацій відбувається з різних джерел: одні з них є результатом суспільних уявлень, інші – продуктом особистісної

рефлексії. Тому в науковій літературі (соціально-психологічній і соціологічній) ці прояви надіндивідуальних цінностей трапляються під різними назвами: атитюди, соціальні установки, ідеали, стереотипи, ціннісні уявлення чи власне орієнтації. Наприклад, М. Рокич визначає цінності як переконання, що виявляються через метод ранжування, тоді як у вітчизняній традиції такі результати описують поняттям «ціннісні орієнтації». Д. Леонт'єв пропонує термін «ціннісні уявлення» для позначення усвідомлених переконань суб'єкта щодо власної системи цінностей. Проте найбільш усталеним у науковій практиці є саме термін «ціннісні орієнтації».

Варто підкреслити, що задекларовані ціннісні орієнтації не завжди відповідають реально діючим цінностям. Це доводять дослідження Є. Насиновської, І. Попової, М. Кунявського, В. Моїна, які виявили розрив між офіційно проголошеними та фактично значущими цінностями. Така невідповідність пояснюється тим, що у свідомості людини суспільні цінності відображаються крізь призму її індивідуальної потребової структури. Незважаючи на відмінності у тлумаченні, більшість підходів сходяться на тому, що ціннісні орієнтації – це свідомо засвоєні соціальні цінності, пристосовані до потреб особистості. У цьому зв'язку особливого значення набуває дослідження потребової сфери індивіда, адже саме вона визначає процес інтеріоризації соціальних цінностей і їх перехід у внутрішні форми – уявлення, ідеали, настанови, що виникають як результат зовнішніх впливів. На цій основі можна побудувати модель чинників соціалізації особистості (див. Додаток А).

Процес соціалізації залежить від того, наскільки різні форми її прояву узгоджуються між вимогами соціального середовища та індивідуальною потребовою системою. Виходячи з того, що в свідомості людини співіснують різні способи інтеріоризації ціннісної системи суспільства, доцільно використовувати інтегральне поняття «ціннісні репрезентації». Воно відображає механізм взаємодії «зовнішніх» чинників (соціальних цінностей

як суспільних експектацій) і «внутрішніх» (потребової системи та ендопсихічного комплексу), що забезпечує безперервність розвитку особистості й пояснює тривалість соціалізаційного процесу.

У такій логіці аналіз соціалізації передбачає врахування двох основних аспектів: по-перше, особливостей ціннісної системи інституціоналізованого соціального середовища, по-друге, специфіки потребової структури індивіда [47, с.172]. Виходячи з цього підходу, економічну соціалізацію особистості можна досліджувати через такі кроки:

1. виявлення специфіки ціннісної системи економічної інституції, в межах якої відбувається інтеграція індивідів у економічну сферу суспільства;
2. визначення ключових системоутворюючих цінностей цієї інституції;
3. аналіз тих форм ціннісних репрезентацій, у яких досягається найбільша узгодженість між цінностями інституції та потребами індивіда;
4. дослідження структури когнітивного, емоційного й поведінкового компонентів таких репрезентацій, оскільки вони є чинниками, що безпосередньо визначають особливості економічної соціалізації.

Важливим для розуміння економічної соціалізації є поняття «суб'єкт економічної діяльності» або «економічний суб'єкт», яке підкреслює нерозривний зв'язок соціально-психологічних і економічних явищ [33, с.4]. Економічна соціалізація охоплює процеси, завдяки яким особистість навчається ефективно функціонувати у сфері економіки, тобто формує психологічні характеристики, що роблять її суб'єктом економічної діяльності.

Терміни «суб'єкт економічної діяльності» та «економічний суб'єкт» ми використовуємо як рівнозначні, хоча в економічній науці між ними існують розмежування. Зокрема, «економічна діяльність» розглядається як складова ширшого явища «економічна поведінка». Якщо перше пов'язане безпосередньо з виробництвом товарів і послуг із використанням трудових,

матеріальних та фінансових ресурсів з метою отримання прибутку, то друге включає ще й розпорядження обмеженими ресурсами, а також відносини, що охоплюють не тільки виробництво, але й заощадження та споживання.

Таким чином, категорія «суб'єкт економічної діяльності» є ключовою для аналізу не лише процесів економічної соціалізації, але й усієї економічної життєдіяльності, яка реалізується через взаємодію різних суб'єктів. Без урахування психологічних компонентів (мотивів, цілей, очікувань, намірів) економічна сфера постає лише як абстракція. Водночас економіко-психологічні феномени (наприклад, економічні уявлення чи ставлення) не можуть існувати поза реальними об'єктами економічного життя, адже соціально-психологічне завжди передбачає як міжособистісні відносини, так і ставлення людини до предметного світу.

Суб'єкт економічної діяльності вирізняється низкою характеристик. По-перше, його активність проявляється у виборі організаційно-економічних умов (тип власності, сфера діяльності), а психологічну основу такої активності формують мотиви, цілі, соціальні настанови, наміри й очікування. По-друге, визначається спрямованість цієї активності. По-третє, її рівень, що вимірюється інтенсивністю економічних дій, обсягом ресурсів та енергії, витрачених на реалізацію намірів. І нарешті, важливою ознакою є усвідомленість і раціональність поведінки суб'єкта.

Аналіз діяльності економічних суб'єктів може проводитися з позицій макроекономічної психології. У цьому випадку досліджується взаємозв'язок між особистістю та суспільством, а в центрі уваги опиняються психологічні механізми ставлення людей до державної економічної політики, явищ власності, інфляційних процесів, проблем безробіття, тіньової економіки, бідності та багатства [35, с.4].

На мезорівні економічними суб'єктами виступають підприємства, бізнес-структури, регіональні спільноти та населення певних територій. У мікроекономічному вимірі головними суб'єктами є індивіди та невеликі

соціальні групи (наприклад, сім'я). Тут увага зосереджується на питаннях споживчої та ощадної поведінки, механізмах прийняття економічних рішень, а також впливі особистісних і психологічних чинників на інтерпретацію соціально-економічних подій і на особливості індивідуальної економічної поведінки [27, с.41].

В межах концепції соціалізації одним із провідних аспектів вивчення економічної соціалізації особистості виступає аналіз системи економічних цінностей, у якій вона формується. Такі цінності, закріплені в суспільних нормах і правилах, визначають очікувані моделі поведінки та риси особистості. Засвоюючи їх, індивід трансформує їх у внутрішні механізми саморегуляції, що сприяє формуванню активної життєвої позиції. Таким чином, економічні цінності виконують важливу функцію у процесі соціалізації [12, с.212].

Оскільки економічна соціалізація відбувається через інтеріоризацію цінностей, створених економічними інститутами, вивчення сучасної системи економічних цінностей дозволяє побачити повний спектр соціальних впливів, які діють на особистість.

В українському соціальному просторі нині функціонує суперечлива система економічних цінностей, що поєднує ринкові орієнтири та елементи старих соціальних архетипів. Це особливо помітно на прикладі сучасної сім'ї, де взаємодіють три покоління з відмінними ціннісними системами. Старше покоління, здебільшого, не пройшло ресоціалізації; дорослі знаходяться в активному процесі трансформації – від подолання радянських настанов до відродження національних і засвоєння західних традицій; тоді як молодь формується вже в умовах ринкової економіки, де відповідні цінності стали буденністю. Сучасне юнацтво втілює оновлену систему економічних уявлень, що розширює та модернізує інституційні засади. Характер взаємодії та взаємовпливу економічних і соціально-психологічних чинників визначає

динаміку розвитку економіко-психологічних характеристик особистості та специфіку її економічної соціалізації [33, с.9].

В межах системного підходу до аналізу економічної соціалізації важливим є виокремлення ключового елементу системи економічних цінностей. Оскільки суспільні цінності, засвоюючись індивідом, трансформуються у внутрішні економічні орієнтири та визначають соціальні параметри особистості, то визначення домінантних компонентів економічної інституції стає одним із завдань дослідження.

Центральне місце в цьому контексті займає власність, яка у своїх різноманітних формах (майно, матеріальні об'єкти, міжособистісні відносини тощо) концентровано відображається в грошах. Саме гроші об'єднують усі елементи економічного простору в єдину систему, забезпечуючи її функціонування. Виконуючи свої ключові функції, вони є невід'ємним чинником розвитку економічної та соціальної сфер, стимулюючи суспільний прогрес.

Варто підкреслити, що гроші мають не лише економічне значення, виконуючи функції міри вартості, засобу обігу, платежу, накопичення та збереження, але й відіграють важливу соціально-психологічну роль. Вони поєднують людей у спільний соціальний простір, формуючи певні аспекти їхньої психіки та задовольняючи базові й вищі потреби – від виживання й самозабезпечення до прагнення досягти статусу та самореалізації. Ставлення індивіда до грошей визначається як культурними особливостями суспільства, у якому він живе, так і його особистісними рисами. Гроші виступають універсальним еквівалентом суспільних відносин та каналом, через який людина входить у сферу економічного життя. Саме тому їх розглядають як один із ключових чинників економічної соціалізації [11, с.28].

Не дивно, що проблема грошей посідає центральне місце у дослідженнях, присвячених економічній соціалізації. Вчені наголошують, що вони є найважливішим засобом соціалізації особистості впродовж усього її

життєвого циклу. Особливо значущими гроші стають у дитячому віці, адже саме через перші практики їх використання формуються початкові економічні уявлення, які закладають основу для розуміння ширших соціально-економічних явищ і інституцій [20, с.109].

Відносини власності, що виступають провідним елементом системи економічних цінностей, засвоюючись особистістю, інтегруються в її економічні ціннісні репрезентації та стають ключовим фактором економічної соціалізації. Ефективність цього процесу залежить від того, наскільки інтеріоризовані економічні цінності збігаються з потребами індивіда й очікуваннями суспільства. Інакше кажучи, успішність соціалізації визначається тим, наскільки людина сприймає економічні вимоги як власні потреби, а також її здатністю адаптуватися до соціальних експектацій [34, с.26].

У підлітковому віці провідною стає потреба самоствердитися як дорослий, що безпосередньо відбивається на формуванні економічних уявлень і поведінкових стратегій. Саме в цей період гроші починають набувати для підлітків нового сенсу – вони розглядаються як засіб входження у сферу праці та професійної діяльності. Таке зміщення акцентів виявляється у поведінковій складовій системи економічних репрезентацій, яка відображає головну вікову потребу – прагнення до дорослості. Отже, економічні уявлення підлітків формуються завдяки поєднанню когнітивних, емоційних і поведінкових елементів.

Когнітивний аспект передбачає усвідомлення та раціональне розуміння економічної дійсності, результатом чого є система знань та уявлень у цій сфері. Він охоплює базові економічні знання, норми та цінності, засвоєні в процесі соціалізації. Емоційний компонент відображає ставлення людини до економічних процесів, яке може мати як позитивний, так і негативний відтінок і проявляється у суб'єктивних оцінках та переживаннях. Конативний (поведінковий) компонент представлений у вигляді цілей, намірів, мотивів і

готовності діяти у сфері економіки, що знаходить своє втілення у зразках засвоєної економічної поведінки. Загальну структуру цих компонентів можна представити у вигляді схеми (Додаток Б).

Дослідження економічної соціалізації традиційно спираються на аналіз особистості в онтогенетичному вимірі, тобто у «горизонтальному зрізі». Водночас важливим є і «вертикальний зріз» – міжпоколінський аспект. Цей підхід набуває особливого значення в українських умовах, де економіка перебуває у стані постійних трансформацій. Різні покоління, що формувалися в абсолютно відмінних економічних реаліях, мають суттєво різні економічні орієнтації. Сьогодні в безпосередній взаємодії перебувають носії протилежних економічних установок, що ускладнює процес соціалізації, роблячи його кризовим і таким, що позначається на свідомості представників усіх вікових груп у сімейному контексті [19, с.97].

Початок систематичним дослідженням проблеми належить працям А. Страусса, який одним із перших продемонстрував поетапність засвоєння дітьми уявлень про гроші. На основі спостережень за дітьми віком від 4,5 до 11,5 років він виокремив дев'ять стадій розвитку ставлення до грошей. Його робота мала здебільшого пошуково-описовий характер, оскільки не враховувала чинників, що зумовлюють перехід від однієї стадії до іншої. Пізніше К. Данзінгер, зосередившись на вужчій віковій категорії (від 5 до 8 років), описав чотири стадії становлення економічних уявлень. Подібно до Страусса, він підкреслював, що формування таких уявлень зумовлене не тільки природним біологічним дозріванням, а й практичним досвідом поводження з грошима. У подальших роботах Р. Саттон виділив шість етапів цього процесу, а Г. Ферт – п'ять.

Окрім досліджень, що описують стадіальність економічної соціалізації, значна увага приділялася вивченню чинників, які її визначають. Особливий інтерес становлять роботи, що аналізують вплив соціального класу, регіональних і національних умов, віку та статі. Як зазначає О. Щедріна,

Г. Маршалл і Л. Магрудер встановили, що розуміння дітьми ролі грошей залежить від соціально-економічного статусу сім'ї. Зокрема, у дітей із робітничого середовища гроші здебільшого асоціювалися з можливістю негайного задоволення потреб, тоді як представники середнього класу частіше сприймали їх як засіб накопичення на майбутнє. Інші дослідники (А. Фьонем, П. Томас) дійшли висновку, що батьки з середнього класу раніше починають видавати дітям кишенькові гроші, ніж батьки робітничого походження, що, на їхню думку, має сприяти ранньому залученню дитини до економічної поведінки та формуванню більш раціонального ставлення до витрат. Однак подальші перевірки не виявили істотних відмінностей у рівні економічних знань дітей із різних верств суспільства.

Ще одним фактором, на який звертали увагу зарубіжні вчені, виявилася стать дитини. Так, у дослідженнях А. Фьонема та П. Томаса встановлено, що незалежно від віку дівчата отримували від батьків менші суми на особисті витрати порівняно з хлопцями. Поглиблений аналіз дозволив виявити статеві відмінності й у сформованості окремих економічних понять. Зокрема, хлопчики демонстрували краще розуміння сутності страйків і джерел походження заробітної плати. Також серед хлопців була більш поширена думка про те, що здібна людина має отримувати вищу винагороду за працю. У сфері уявлень про працю та способи заробітку хлопці виявляли більшу поінформованість і різноманітність поглядів, ніж дівчата.

Дослідження Г. Авер'янової, присвячене особливостям економічної соціалізації підлітків у період трансформації українського суспільства, підкреслює суперечливість цього процесу. По-перше, підлітки визнають доцільність ринкової економіки, проте водночас негативно оцінюють проведення реформ. По-друге, хоча більшість респондентів позитивно ставиться до бізнесу, їхні уявлення про нього залишаються поверховими й фрагментарними, часто зводяться лише до торгівлі. По-третє, незважаючи на

відкидання більшістю опитаних аморальних шляхів заробітку, окремі підлітки все ж виявляють схильність до їх виправдання [2, с.151].

Установки, що формуються на етапі первинної соціалізації, зберігаються протягом життя, хоча в умовах соціальних криз можуть зазнавати змін. Джерела економічних знань дітей різноманітні: активне (безпосередня участь у господарських чи фінансових процесах), видовищне (перегляд реклами), соціальне (спілкування з дорослими, однолітками, насамперед із батьками). Усі ці джерела найперше функціонують в межах родини, яка відіграє ключову роль у становленні економічних уявлень. При цьому в більшості випадків у сім'ї взаємодіють три покоління з відмінними системами цінностей, що створює неоднозначні умови соціалізації. Старші члени родини часто не змогли повною мірою пройти ресоціалізацію після змін у суспільстві. Батьки ж перебувають у процесі адаптації: долають спадщину радянських традицій, намагаються поєднати національні цінності із впливами західної культури, що породжує суперечливі оцінки економічних трансформацій. Натомість сучасні діти зростають уже в умовах перманентної кризи, яка для них стає звичним середовищем. Вони легше пристосовуються й нерідко починають заробляти в досить ранньому віці (досвід має близько половини дітей і підлітків). Водночас їхнє входження в економічне життя відбувається без достатньої бази знань і навичок, що може спричиняти значні труднощі [21, с.58].

Найчастіше дослідники звертають увагу саме на підлітків 15–16 років. Аналіз економічної соціалізації цього віку дозволяє виокремити певні психологічні характеристики. Юнаки та дівчата цього періоду прагнуть до самостійності, демонструють «теоретичну» незалежність від батьків і зосереджені передусім на власному майбутньому. На перший план для них виходить ідея матеріального достатку, створення власної справи та вдалого життєвого устрою. Значна частина підлітків безпосередньо пов'язує відчуття щастя з кількістю грошей. Вони мислять раціонально, орієнтовані на

результат і часто виявляють прагматичність. Соціальні трансформації та поява нових ідеалів, зокрема домінування матеріальних цінностей, швидко змінюють їхні уявлення про важливе. Цінність достатку виражається через акцент на престижному споживанні та індивідуальності. Це покоління поєднує в собі романтичні мрії про краще життя з прагматичним підходом, що іноді проявляється у готовності до соціально несхвалюваних дій – частина підлітків уже пробувала заробляти гроші нелегальними шляхами. У їхніх економічних установках і діях найяскравіше проявилася криза суспільства, яка співпала з активною фазою соціалізації.

Таким чином, соціалізацію особистості можна розглядати як особливий процес засвоєння індивідом суспільних відносин, що охоплюють усі сфери життя. Її фундамент складає опанування мовою соціуму, способами мислення, ціннісними орієнтирами, традиціями та моделями діяльності. Людина входить у соціум, включаючись у різні форми активності та засвоюючи соціальні ролі, властиві цим видам діяльності. Таким чином, соціалізація постає як рух від індивідуального до суспільного. Проте вона водночас містить у собі й індивідуалізацію, адже засвоєні норми та цінності кожна людина пропускає крізь власні інтереси та світогляд, формуючи неповторну систему потреб і орієнтирів.

1.2 Уявлення про гроші та ставлення до них як визначальний чинник економічної соціалізації особистості

Гроші є водночас і результатом розвитку товарного виробництва, і засобом вираження його сутності. Подібно до здоров'я, досвіду, знань чи часу, вони виступають інструментом обміну та накопичення капіталу. Характер ставлення до грошей залежить як від особистісних рис людини, так і від культурно-соціальних особливостей суспільства. В абстрактних моделях економіки гроші виконують функцію універсального еквівалента, здатного

забезпечити будь-яку потребу. Проте у реальних умовах – у ситуаціях інфляції, дефіциту чи залежно від віку, виховання, рівня освіти та духовного розвитку – гроші не завжди сприймаються як абсолютний засіб для досягнення цілей.

Економічна психологія, зокрема психологія грошей, досліджує, як люди ставляться до фінансів і як ними розпоряджаються. Вона аналізує індивідуальні та групові відмінності у грошовій поведінці, психотипи ставлення до грошей, а також зміни у свідомості й поведінці, які виникають під їхнім впливом: від задоволення базових потреб і досягнення статусу – до регуляції емоцій та прагнення самореалізації [9, с.14].

Ставлення до грошей можна розглядати як важливий елемент економіко-психологічної системи уявлень людини. Воно формується на основі інтеріоризованого соціального досвіду та відображає вибіркове оцінювання дійсності, зумовлене суспільними цінностями, установками й переконаннями. Як відзначав Р. Лінн, у країнах із високим рівнем економічного розвитку гроші набувають більшої цінності, але водночас зі зростанням доходів їх значущість для людини зменшується. Тобто фінансова цінність має межу: при насиченні матеріальними благами акценти зміщуються на інші аспекти – професійність, етичність, майстерність. Натомість у суспільствах з інтенсивним економічним розвитком провідними цінностями стають конкуренція, мотивація та накопичення. Показовим є й той факт, що у країнах з низьким рівнем доходів грошові одиниці зазвичай більші за розміром, ніж у заможних державах, що демонструє вплив економічних факторів на сприйняття грошей [17, с.15].

У державах, де економічне зростання почалося відносно недавно, ставлення до грошей значною мірою визначається історичною системою самозбереження, яка закріпилася в ментальності народу. Соціокультурні відмінності проявляються у витратах, формах накопичення, у ставленні до гостей, у сприйнятті заможних і бідних, у поглядах на справедливий розподіл ресурсів. Наприклад, у багатьох східних культурах традиційним є щедre пригостання гостей, тоді як у європейських країнах, вихованих у

протестантській етиці та шануванні праці, утвердилася норма індивідуального користування грошима: у ресторані кожен сплачує за себе [27, с.46].

Тривале існування системи зрівняльного розподілу доходів в Україні призвело до того, що значна частина населення негативно сприймає швидке збагачення вітчизняних мільйонерів та мільярдерів. Усвідомлюючи власне місце на нижчих щаблях соціально-економічної ієрархії, люди, що опинилися у скрутному матеріальному становищі, гостро переживають свій статус. У них поширюються емоційні реакції – почуття провини, тривожність, відчуття загрози втрати роботи чи контролю над власними фінансами, страх нового державного шахрайства, неможливості лікування, навчання дітей, небезпеки злочинів і насильства, байдужості оточення та грошового фанатизму. Такі настрої часто призводять до відчаю, формування соціально-психологічних проблем (алкоголізму, наркотичної залежності, відмови від створення сім'ї та батьківських ролей), а іноді – до злочинної діяльності, агресивних чи девіантних форм поведінки. У результаті зростає рівень психосоматичних захворювань та загальної невротизації суспільства, що є типовою економіко-психологічною ознакою перехідної культури. Нині співвідношення найбільших і найменших доходів у країні перевищує показники доперебудовного періоду майже у 30 разів, що спричиняє серйозні соціальні конфлікти та напруженість. Історія свідчить, що подібні проблеми не можна розв'язати за допомогою економічно неефективних засобів, зокрема лише через збільшення кількості силових структур [17, с.29].

Національні та економічні чинники, що формують соціальну атмосферу, одночасно впливають і на становлення певного психологічного типу підприємця. М. Вебер зазначав, що на ранніх етапах нагромадження капіталу власністю найчастіше заволодівали люди авантюрного складу. Це породжувало ризик перетворення грошей у самоціль, єдину й надцінну вартість. Якщо ж швидко отримані кошти постійно витрачаються в ресторанах, магазинах чи на курортах, людина втрачає внутрішню гармонію, адже фінанси

мають служити життю та розвитку особистості, а не стати джерелом хизування чи фактором психологічної деформації.

Соціокультурні відмінності проявляються і у розумінні рис, необхідних для досягнення фінансового успіху. У країнах Заходу його пов'язують із ініціативністю, рішучістю, здатністю долати труднощі, тоді як в Україні акцент робиться на здібностях, знаннях і власних зусиллях. Однак практика показує, що найуспішнішими стають ті, хто поєднує обидва набори характеристик, додаючи до них працелюбність та повну відданість своїй справі. Такі люди забезпечують собі високий рівень життя, хоча й часто ведуть значно скромніший спосіб життя, ніж дозволяють їхні доходи [10, с.16].

Опитування молоді демонструють, що серед рис – молодий, гарний, розумний, добрий – дедалі частіше найціннішою вважається «багатий». Варто зазначити, що значна частина населення у різних країнах віддає перевагу рівності доходів перед жорсткими ринковими підходами. Водночас фахівці наголошують: зрівняльний розподіл є неефективним, натомість необхідне поступове зближення рівнів доходів через відповідну соціальну політику [31, с.12].

Гроші є чинником, який розмежовує людей не лише за матеріальною забезпеченістю, а й за духовними орієнтирами та ідеологічними переконаннями. Ставлення до трудової діяльності визначає належність до певних груп: найманих працівників (учителів, лікарів, військових, інженерів), представників вільних професій (адвокатів, художників, письменників) чи приватних підприємців. Якщо для найманого працівника дохід у державній установі мало залежить від рівня кваліфікації, то підприємець самостійно створює робочі місця. Висококваліфіковані спеціалісти в сферах медицини, освіти чи інженерії здебільшого зосереджені на професійній діяльності, якій присвячують усе життя, тому їхнє ставлення до грошей радше абстрактне: фінанси сприймаються як заробітна плата, а не як активний капітал. Це

ускладнює їхню адаптацію до ринкових умов. У результаті ті, хто створює матеріальні блага, самі стають ресурсом в руках працедавців [18, с.61].

Гроші є невід'ємним елементом функціонування сучасної економіки. Виконуючи основні функції – міри вартості, засобу обігу, накопичення та заощадження, світових грошей і засобу платежу, – вони здатні стимулювати як економічний, так і соціальний розвиток суспільства. Їхня багатофункціональність і водночас роль у регуляції міжособистісних економічних відносин надають грошам яскраво вираженого психологічного змісту [10, с.11].

Попри зростання інтересу до цієї проблематики та її практичну значущість, психологічні аспекти грошей залишаються недостатньо дослідженими. У зарубіжній психологічній науці існують окремі, несистематизовані праці, присвячені сприйняттю банкнот і монет, особливостям ставлення людей до грошей, а також кілька теоретичних підходів щодо формування переконань і моделей поведінки, які з ними пов'язані. Проте цілісної концепції в економічній психології ще не розроблено. У вітчизняних дослідженнях ця тема розглядається лише в окремих роботах, зокрема у працях В. М. Соколінського, який вивчав фінансову психологію доходів і заощаджень, а також у студіях, що враховують особливості менталітету європейських суспільств.

Економічні теорії здебільшого виходять із «безликої» природи грошей, підкреслюючи їх універсальність. Натомість психологи наголошують: будь-яка сума грошей, незалежно від форми її подання, стає об'єктом психологічного сприйняття, що суттєво впливає на те, як ці гроші функціонують у конкретній ситуації [27, с.30].

Суб'єктивність сприйняття грошей прямо визначає особливості їх використання. Так, великі купюри частіше асоціюються з накопиченням, тоді як дрібні – із поточним споживанням. Відмінності у ставленні проявляються і в періоди грошових реформ: люди можуть прагнути мати

нові гроші навіть на шкоду власним інтересам чи робити невиправдані покупки, аби позбутися старих, незважаючи на рівність їх номінальної цінності та правового статусу [14, с.217].

Джерело отримання грошей також надає їм «психологічного забарвлення». Так, зароблені кошти зазвичай витрачаються більш обережно, ніж несподіваний прибуток, зокрема премії чи «легкі гроші». У дослідженнях вікової kleptomанії було виявлено, що вкрадені гроші частіше йдуть на сумнівні витрати, ніж ті, що надані батьками [49, с.67].

Дослідження А. Л. Журавльова показали, що позитивне ставлення людини до дорогоцінних металів (золота, платини) тісно пов'язане з психологічною готовністю інвестувати у твори мистецтва. Водночас орієнтація на тверду валюту (наприклад, долар) може гальмувати таку готовність, обмежуючи інтерес до культурних цінностей.

Форма володіння грошима також впливає на їх використання. Коли вони належать одній людині особисто, поведінка щодо витрат суттєво відрізняється від ситуацій спільного володіння. При цьому важливо, хто саме є співвласниками: конкретні члени родини чи партнери або ж безособовий колектив (фірма, організація). У другому випадку психологічна готовність витратити гроші значно вища, тоді як за наявності персоніфікованого співвласника відповідальність за витрати різко зростає [31, с.36].

Окрім цього, сприйняття грошей залежить від мети їх використання. Саме на цьому ґрунтуються практики «відмивання» коштів через благодійні фонди, спонсорські програми та інші механізми, які дозволяють легалізувати прибуток сумнівного походження [13, с.44].

Різні форми грошей (готівка, векселі, облігації) та способи розрахунків (готівкові й безготівкові – чеки, банківські картки) мають свої психологічні особливості сприйняття. У нашій країні готівка та банківські рахунки, кредитні картки і «живі» гроші сприймаються не як взаємозамінні прояви

єдиного явища, а як окремі та відмінні форми. Така «роз'єднаність» пояснюється низьким рівнем довіри до фінансових нововведень та до інституцій, що їх упроваджують. За результатами опитувальника Фенема більшість респондентів з України виявляють схильність надавати перевагу саме готівці й демонструють обережність у використанні інших форм грошей, зокрема кредитних карток [31, с.13].

Соціальні цінності та психосоціальні норми суттєво впливають на використання грошей. Так, коли подарунок набуває грошової форми, очікування змінюються: сам акт дарування втрачає символічну значущість, адже гроші знецінюють його сенс. У таких випадках нерідко дарують суму, що вдвічі перевищує вартість запланованого подарунка.

З плином часу соціальні норми щодо грошових операцій змінюються. Наприклад, явища, які раніше вважалися неприйнятними (шлюбні контракти, страхування життя, продаж крові), нині не викликають осуду. Водночас позика коштів знайомим під відсотки, як і раніше, розглядається як небажана практика [13, с.46].

Гроші виконують не лише класичні економічні функції (міра вартості, засіб обігу, нагромадження, оплати), але й стають чинником, що формує психіку людини в умовах виживання, задоволення потреб та самореалізації. Саме ці аспекти вивчає психологія грошей – галузь економічної психології, спрямована на дослідження змін психічних процесів та поведінки під впливом грошей [35, с.14].

Аналіз ролі грошей у становленні особистості є ключовим для розуміння механізмів реалізації інтересів людини, що безпосередньо визначають її мотивацію та економічні установки. Як зазначає В. Автономов, гроші поряд з іншими матеріальними цінностями можна вважати самостійною метою економічної активності. Через них індивід задовольняє свої потреби, зокрема й базову потребу у свободі.

Попри зростання інтересу, психологія грошей як наукова дисципліна перебуває на етапі становлення. Її окремі витoki можна простежити ще у класичних школах психології, однак і досі відсутня цілісна теорія чи узагальнена концепція. Наявні лише фрагментарні дослідження, у яких аналізується сприйняття грошей, їх вплив на переконання та установки особистості, відмінності у ставленні до грошей у чоловіків і жінок, а також їхня роль у формуванні цінностей, любовних відносин і прагнення до свободи [54, с.24].

Упродовж останніх десятиліть, у зв'язку з активним розвитком ринкових відносин в Україні, науковий інтерес до проблеми економічної соціалізації суттєво зріс. Так, Г. Авер'янова та О. Козлова аналізують взаємозалежність між грошима та процесами соціалізації особистості, тоді як С. Абрамова пропонує системний підхід до вивчення функцій грошей у соціальних взаємодіях із соціологічної перспективи.

У процесі зростання змінюється розуміння функцій грошей, що безпосередньо впливає на становлення особистісних рис дитини. На початкових етапах життя гроші виконують переважно роль інструмента для задоволення споживчих потреб. Використання власних коштів стає важливим чинником економічної соціалізації, тому грошові ресурси, якими оперують діти й підлітки, дістали назву «кишенькові».

В українській економічній психології першою дослідницею цього питання як ключового фактора соціалізації підлітків була Г. Авер'янова, яка розглядала феномен «кишенькових грошей» у тісному зв'язку з моральним вихованням дитини [2, с.33].

Таким чином, у матеріальних благах втілено не лише їх утилітарне чи комерційне значення. Матеріальне становище особистості має велике значення не тільки для неї самої, але й для соціального оточення, впливаючи на сприйняття людини іншими. Заможні люди зазвичай асоціюються зі щастям, здоров'ям і життєвою успішністю, тоді як бідні часто постають у

суспільній свідомості як невдахи, що не змогли пристосуватися до умов життя. Власність та споживчі практики не лише визначають соціально-економічний статус людини, а й формують уявлення про стратифікацію й соціальну нерівність. Так, наприклад, меблі у квартирі можуть свідчити не лише про смак її господаря, але й про рівень доходів та приналежність до певної соціальної групи [10, с.22].

Високий рівень інтересу соціальних наук до проблеми економічної соціалізації обумовлений безпосередніми потребами економічної освіти останніх років, а також вимогами до психологічного супроводу процесу становлення «економічної людини» у соціально-економічній ситуації, що змінилась.

У сучасних психологічних дослідженнях економічна соціалізація представлена головним чином у вигляді опису й аналізу засвоєних моделей економічної поведінки й цінностей, що визначають якість економічної поведінки. Однак, за логікою конструювання особистості, поведінкова складова, навіть «посилена» ціннісними характеристиками, не може вичерпувати змісту економічного розвитку особистості. Необхідний аналіз цілісної Я-Концепції, що включає аналіз і відношення до себе суб'єкта економічної активності, і уявлення про себе як про учасника економічних процесів суспільству.

Власність як економічний феномен і зв'язок власності з іншими сферами особистості (наприклад, зі сферою влади або з екзистенціальною сферою, з волею людини) перебувають у фокусі уваги цілого ряду досліджень у галузі економіки, як класичних, так і сучасних. Поділ власності на індивідуальну й колективну (групову) припускає, що індивідуальна власність може носити характер особистої, а також приватної власності, а колективна (групова) – общинної й суспільної власності [14, с. 205].

Наявність і якість власності до тепер була ключовою підставою для маркірування того або іншого індивіда як приналежного до певного

соціального класу: власність (поряд з іншими характеристиками) визначає соціальні границі особистості, положення в суспільстві [46, с.16].

Власність є одним із центральних елементів Я-концепції індивіда, оскільки виступає характеристикою не лише його соціальної, а й особистісної ідентичності, позначаючи межі фізичного Я. У цьому контексті важливим є усвідомлення наслідків інтеріоризації відносин суспільної та індивідуальної власності для процесу конструювання образу себе.

Наділивши власність соціальним значенням, ми можемо припустити, що трансляція цього значення, а також інтеріоризація, відтворення й трансформація відносин, пов'язаних з володінням тієї або іншою власністю, може становити зміст економічної соціалізації.

Процес економічної соціалізації в державних інтернатних сирітських установах, унікальний для психологічного дослідження, тому що основою економічної соціалізації дітей – соціальних сиріт у даних установах стає суспільна, а не особиста, як у дітей з родини, власність. Крім того, економічна соціалізація дітей, що залишилися без піклування батьків, характеризується неоднорідним змістом. Спочатку діти-соціальні сироти соціалізувалися в родині й лише пізніше були переорієнтовані на інтеріоризацію й відтворення відносин суспільної власності в рамках державної установи [40, с.98].

Рекруйтмент соціальних сиріт у державні установи походить із самих, нижніх поверхів соціальної ієрархії суспільства тобто з незаможної категорії населення. С. А. Стівенсон за підсумками дослідження безпритульних дітей підкреслює: «52,5% дітей назвали фінансові проблеми, переживані їхніми родинами, гострими або дуже гострими, 30,4% недоїдали, 44,6% жили в перенаселених приміщеннях. Найпоширеніші заняття батьків, називані дітьми, - продавщиця в наметі, прибиральниця, робітник на заводі. Чимало батьків, за словами опитаних дітей, перебувають у висновку. Бідність і безробіття в родинах вуличних дітей у переважній більшості випадків

сполучені з алкоголізмом або, принаймні, із частим уживанням алкоголю. На запитання «споживає чи у твоїй родині хто-небудь алкоголь часто й у більших кількостях?» відповіли ствердно 71,7% дітей» [60, с.12].

Бідність і її причини, найбільш вивчені в соціальних науках в рамках атрибутивних теорій, розділили на чотири типи: індивідуалістичний, структурний, субкультурний і фаталістичний. В рамках причин індивідуалістичної користі бідність представляється наслідком ліні, слабості характеру, особистісної неадекватності, неправильного вибору, пияцтва або інших людських недоліків. Недосконалість економічної, соціальної й політичної систем лежить в основі структурного типу, для вирішення проблем з бідністю необхідно змінювати суспільний устрій. Субкультурне пояснення бідності припускає, що бідність формує людей з унікальними особистісними характеристиками (залежних, з фаталістичним відношенням до життя, з почуттям неповноцінності, з низькою мотивацією й ін.), тобто бідність здатна відтворюватися з покоління в покоління (тут сфера потенційних змін – трансформація субкультури бідних). При фаталістичнім поясненні причин бідності відповідальність покладає на фатальний збіг обставин, хвороби і т.д. у даній інтерпретації бідності передбачається обов'язкова допомога незаможним з боку держави [36, с.23].

Наступний етап розвитку дітей, що залишилися без піклування батьків, то зміст економічної соціалізації в інтернатній установі принципово відрізняється від традиційної економічної соціалізації дитини у відкритому соціумі, де соціалізуються, проникаючи в соціальні відносини, пов'язані із присвоєнням особистої власності. У дитячому будинку або в інтернаті, навпаки, у процесі економічної соціалізації привласнюються переважно відносини суспільної (груповий) власності [43, с.76].

«Дійсно, кімната, де живе дитина (і спальня, і кімната, де роблять уроки, дивляться телевізор, відіграють) загальна: спільні харчування, стільці, шафи, книжкові полки. Діти не говорять: це моя книга, а говорять: «Цю

книгу нам подарували». Коли дитина сідає за обідній стіл, у нього немає свого постійного місця й свого стільця, немає й своєї посуду: він користується першою, що попався. Деякі діти, щоправда, приносять чашки й ложки з будинку (від бабусь і дідусів, тому що в цих дітей звичайно немає батьків). Але зберігати їх ніде, немає такого місця, де дитина могла б надійно відгородити свою власність від зазіхань інших дітей, і тому її може побрати кожний (інша причина: поважати власність один одного тут не прийняте)». Вчені зв'язують підміну особистої власності суспільної (груповий) і формування специфічних міжособистісних відносин у закритій групі: «звична й узаконена неповага до його власності дитина компенсує тим, що, у свою чергу, явно виражає неповагу до власності інших дітей, тим самим як би піднімаючи себе за рахунок приниження інших» [59, с.66].

Ще один важливий момент економічної соціалізації дітей, позбавлених батьківського піклування, зв'язаний більшою мірою з етапом виходу з інтернатної установи.

Це деперсоніфікована фінансова підтримка від абстрактної держави, на відміну від конкретної персоніфікованої допомоги, як правило, батьків у підлітка з родини.

Персоніфіковане фінансування забезпечує встановлення угод між сторонами економічної взаємодії (наприклад, батьки обіцяють своїй дитині платити за навчання й одяг за умови, що витрати на «дріб'язку» і харчування він бере на себе), що забезпечує розвиток соціальної компетентності підлітка.

Деперсоніфіковане фінансування соціального сироти не припускає угод. Вихованець «інтернатної установи одержує «невидиму» допомогу (наприклад, при безкоштовному проїзді) або «видиму» фінансову підтримку (наприклад, підвищену стипендію) від «абстрактної» держави, якому «нічим не зобов'язаний».

Гарантованість «державних грошей» і «державної допомоги», з погляду ряду дослідників, забезпечує розвиток позиції утриманства у соціальних сиріт [47, с.29].

Розглядаючи взаємозв'язок між «економічним» і «психологічним», варто звернути увагу на дослідження, які аналізують вплив безособових «державних» грошей на вихованців дитячих будинків.

Так, О. С. Дейнека підкреслює, що відірваність грошей від процесу виробництва спричиняє характерні спотворення економічної свідомості: «Коли в грошах мінімізована або зовсім втрачена частка реальної (виробничої) праці, вони починають сприйматися як явище, здатне відтворювати саме себе».

Психологічними наслідками «відірваності грошей» є: віра у випадок, вдачу, миттєве збагачення, фінансові ігри, надлишкова споживча активність (витрата грошей) і знижений фінансовий контроль, посилення відчуття непередбачуваності майбутнього й відчуття безвихідності [40, с.61].

«Державні гроші» приходять до вихованців дитячих будинків від абстрактного джерела (деперсоніфіковані), «відірвані» від реальної життєвої практики (їх походження підліткові не відомо) і не вбудовані в контекст його економічних відносин (підліток не одержав практики найкращого використання грошей), що мінімізує ефективність подібної допомоги [44, с.12].

Гостро сприймані відмінності в житті «до» і «послі» випуску з дитячого будинку обумовлені маргінальним соціальним статусом батьківських родин.

Повернення в самотійне життя й зустріч із родичкою шокує випускників дитячих будинків і інтернатів усвідомленням низького соціального статусу своєї родини по народженню, особливо якщо родинні зв'язки були колись загублені і інформація про крайню бідність родички була

відсутня. З'ясовується, що соціально-економічні ресурси родини так незначні, що родина сама потребує постійної підтримки й допомоги [45, с.51].

Спочатку економічна соціалізація інтернатних вихованців, установ відбувається в родині з недостатніми соціально-економічними ресурсами, і вона забезпечує відтворення бідності.

Соціалізація дитини, позбавленої батьківського піклування, у стінах дитячого будинку або інтернату сполучена із включенням його у відносини суспільної власності, що не відбиває реальності сучасної ринкової економіки [48, с.7].

Державне фінансування різних етапів соціалізації соціального сироти не враховує психологічних наслідків деперсоніфікованого фінансування й потребує різних форм психолого-педагогічної участі для адекватного включення вихованця інтернатної установи у фінансово-економічну діяльність відкритого соціуму [44, с.32].

Так, тільки подолавши свій досвід економічної соціалізації в неблагополучній родині й в інтернатній установі, отримавши навички ринкової поведінки, випускник буде здатний до вертикальної соціальної мобільності, якої від нього очікує держава, і зможе в майбутньому забезпечити свою економічну заможність [57, с.70].

Таким чином, психолого-педагогічна профілактична робота у відношенні до неефективної економічної соціалізації вихованця сирітської установи може містити в собі: реорганізацію соціально-економічного простору закритої освітньої установи, включаючи зміни кордонів суспільної особистої власності (підсилюючи при цьому роль відносин особистої власності):

1. формування навичок обігу з коштами в соціальних сиріт;
2. спеціалізоване психологічне консультування, спрямоване на особистісні зміни соціальних сиріт, адекватне успіху в ринковій економіці;

3. оптимізація зусиль по соціальному захисту сиріт для забезпечення найбільш сприятливого соціально-економічного становища випускника у відкритому соціумі;

4. включення вихованців інтернатних установ у спеціалізовані програми, що формують адекватні ринкові соціальні навички, а також постінтернатне консультування випускників у руслі соціально-економічних відносин.

1.3 Інтернатний заклад як соціокультурне середовище економічної соціалізації

Нерівність соціальних умов життя дітей зумовлює різні прояви їх економічної соціалізації, що найбільш чітко простежується у сфері споживчої поведінки та ставленні до праці. Основна складність дослідження цього процесу полягає в тому, що на рівні окремої особистості його траєкторію передбачити доволі складно. Натомість аналіз стає більш продуктивним, якщо розглядати не окремих індивідів, а великі соціальні групи, об'єднані спільними характеристиками соціальної ситуації та особистісного розвитку. Однією з таких груп є діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які виховуються в інтернатних закладах [4, с.32].

У сучасних умовах інтернатна система й надалі залишається ключовим елементом соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, хоча потребує суттєвого оновлення. Для тих вихованців, які не мають можливості жити у сімейному середовищі, потребують соціальної допомоги, опинилися у складних життєвих ситуаціях або мають особливості розвитку, функціонує державна мережа інтернатів. У цих закладах діти не лише проживають, а й здобувають освіту, проходять професійну підготовку та отримують повне чи часткове матеріальне забезпечення від держави [5, с.47].

Досвід діяльності шкіл-інтернатів засвідчив, що:

- вони стали ефективною формою поєднання суспільного та сімейного виховання дітей і підлітків;
- для багатьох вихованців ці заклади перетворюються на своєрідну «школу життя» та підготовку до трудової діяльності;
- протягом усього періоду існування школи-інтернати виконували й продовжують виконувати важливу соціально-педагогічну функцію профілактики девіантної та делінквентної поведінки;
- такі установи сприяють педагогічній та соціальній реабілітації вихованців [7, с.34].

Водночас виникла потреба пошуку нових моделей інтернатних закладів і навіть перегляду доцільності їх існування. По-перше, масштабні політичні й соціально-економічні зміни в Україні загострили проблеми дитинства: зростання кількості хворих дітей, збільшення неблагополучних сімей, поширення наркоманії, правопорушень серед підлітків, а також збільшення числа соціальних сиріт. Це поставило на порядок денний питання «екології дитинства».

По-друге, процеси демократизації та гуманізації суспільного життя зумовили серйозні зміни у системі освіти: з'явилися нові освітні установи (гімназії, ліцеї, коледжі), що спричинило соціальне розшарування у доступі до якісної освіти. У цьому контексті інтернатні школи з їх «закритою» та авторитарною педагогікою вже не відповідають сучасним освітнім тенденціям.

По-третє, актуалізувалася проблема економічної доцільності: утримання інтернату на 300-400 вихованців за вартістю прирівнюється до фінансування звичайної школи на 1500 учнів, що робить такі заклади малоефективними з точки зору державних витрат.

По-четверте, система організації навчально-виховної роботи у школах-інтернатах не достатньо зорієнтована на забезпечення успішної соціалізації дітей відповідно до вимог сучасного суспільства [50, с.35].

У практиці інтернатних закладів методи виховання здебільшого застосовуються як інструмент подолання негативних проявів поведінки чи перевиховання, а не як засіб розвитку позитивних рис та якостей особистості. Такий підхід сприяє формуванню у дітей і підлітків «споживацької» психології, яка з часом перетворюється на пасивне ставлення до життя. У вихованців формується установка на очікування допомоги з боку інших – «мені повинні...». Наслідком цього стає низький рівень здатності пристосовуватися до інтелектуальних і емоційних навантажень.

У багатьох вихованців майже не розвивається потреба у здоровому способі життя. Спостерігаються слабкі показники самоконтролю та саморегуляції. Значна частина дітей не дбає про збереження особистих і шкільних речей, не виявляє поваги до чужої та власної праці. Це супроводжується серйозними відхиленнями у соціальному та духовному розвитку.

До основних негативних чинників, що й надалі зберігаються у практиці виховання сиріт у державних інтернатних установах, належать:

- недосконала організація міжособистісної взаємодії у колективі, орієнтація на авторитарний стиль виховання;
- надмірна регламентація повсякденного життя дітей, обмеженість у самостійному плануванні часу та діяльності;
- ізоляція в межах закладу, що обмежує можливості спілкування з ширшим соціумом і фактично гальмує процес соціалізації;
- відсутність індивідуального підходу, недостатній облік психологічних та фізичних особливостей вихованців;
- нехтування психологічним станом вихователів, що іноді призводить до їхніх неадекватних і навіть жорстоких дій стосовно дітей [6, с.144].

Соціалізація у стінах інтернату характеризується суперечливістю: з одного боку, дітей часто надмірно опікують, з іншого – вони відчують брак

тепла, підтримки та розуміння з боку дорослих. Замкненість інтернатного середовища, його чітка регламентація, обмежене коло спілкування, слабкий контакт із культурним і соціальним життям призводять до соціальної ізоляції дітей і недостатньої підготовленості до самостійного життя. Надмірна опіка позбавляє їх розуміння власних обов'язків, а це формує у більшості вихованців викривлене уявлення про свої соціальні ролі як сиріт. Колективні форми виховання, що переважають в таких закладах, не забезпечують розкриття індивідуальних здібностей кожної дитини [53, с.7].

Формування ключових життєвих установок відбувається переважно на етапі первинної соціалізації та супроводжує людину протягом життя, зазнаючи трансформацій у періоди соціальних криз. У процесі економічної соціалізації діти засвоюють економічні знання та уявлення через кілька основних каналів: активний – шляхом особистої участі в економічній діяльності; видовищний – завдяки впливу реклами та медіа; соціальний – через взаємодію з батьками, ровесниками та іншими дорослими, які сприймають дитину як рівноправного економічного суб'єкта. На початковому етапі всі ці джерела пов'язані насамперед із сімейним середовищем, що відіграє пріоритетну роль у формуванні економічних уявлень та ціннісних орієнтацій. У більшості випадків в межах сім'ї відбувається взаємодія трьох поколінь, які відрізняються своїми ціннісними системами та економічними установками. Це створює суперечливе поле для економічної соціалізації дитини. Водночас для вихованців інтернатних закладів, позбавлених досвіду сімейних стосунків, відсутня і можливість безпосереднього набуття економічних навичок, що істотно ускладнює їх економічну соціалізацію.

Виховний потенціал просторово-предметного середовища інтернату має забезпечувати задоволення базових психосоціальних потреб вихованців, серед яких: потреба у збереженні здоров'я, у відчутті безпеки та захищеності, у визнанні та повазі, у знаходженні сенсу життя, у самореалізації та

отриманні задоволення від діяльності. Особливо актуальним для інтернатних закладів залишається питання трудового виховання та залучення вихованців до продуктивної діяльності, що виступає важливим засобом їх підготовки до майбутнього самотійного життя. Більшість дітей, які виховуються в цих закладах, не мають сформованого почуття власності та не схильні цінувати створені для них умови [37, с.5].

Система безоплатного забезпечення віддаляє вихованців інтернатів від реалій економічного життя, сприяє формуванню утриманських установок і нерозумінню матеріальної сторони існування. Освітньо-виховний процес в таких закладах, зосереджений здебільшого на здобутті знань та умінь, подібних до програм закладів загальної середньої освіти, а також на профорієнтаційних заняттях, не забезпечує повноцінного розуміння економічних механізмів життя у суспільстві. Відсутність власного життєвого досвіду стає серйозним бар'єром для початку самотійного життя після виходу з інтернату [16, с. 24].

Особливістю соціалізації випускників дитячих будинків і шкіл-інтернатів є відсутність чіткого напрямку соціалізаційного процесу: він часто залишається невизначеним і змінюється залежно від конкретних соціальних обставин, у яких опиняється молода людина. На підставі теоретичного аналізу основних теорій соціалізації, можна зробити наступні висновки щодо особливостей соціалізації дітей в інтернатному закладі:

1. Соціальні норми і правила поведінки, критерії суспільної поведінки недостатньо усвідомлені і прийняті випускниками дитячих будинків і шкіл-інтернатів. Це зв'язано, перш за все, з тим, що досвід спілкування з дорослими, які передають просоціальні цінності, у даних підлітків вкрай обмежений і має специфічний характер.

2. Відсутність або недостатній розвиток емоційних зв'язків з однолітками обмежує їх можливості у встановленні довірчих контактів з ними, що дало б можливість частково компенсувати дефіцит спілкування з

дорослими. Раціональна ж складова, необхідна для рефлексії стосунків і їх логічної оцінки, мало розвинена як унаслідок відсутності досвіду, так і, що відзначається педагогами, невисокого рівня розвитку формальнологічного мислення.

3. Важливим чинником, що визначає специфіку соціалізації і засвоєння соціальних еталонів випускниками дитячих будинків і шкіл-інтернатів, є досить вільний режим, відсутність асоціальних, жорстоко і жорстко трансльованих критеріїв владної ієрархії, які властиві групам підлітків в колонії. Ці факти є причиною того, що, асоціальні цінності норми також мало засвоюються і не усвідомлюються цими підлітками.

4. Важливим моментом є той факт, що найбільш багаточисельна і дифузна група підлітків, не має поки що стійкого емоційного ставлення до своїх товаришів по навчанню, оскільки міняє групу ідентичності, відносячи себе то до зірок, то до знедолених і, відповідно, міняючи свої стосунки і до оточуючих, і до себе.

5. У змісті уявлень про себе і інших у випускників дитячих будинків і шкіл-інтернатів домінують стереотипні набори якостей, в яких відбиті рольові, статусні або статеві ознаки, а не індивідуальні якості однолітків.

6. Невисокий рівень усвідомленості і диференційованих уявлень про себе і інших пов'язаний багато в чому з тим, що в групу ідентичності для цих підлітків входять не близькі за інтересами і особистими якостями однолітки, а ті, хто навчається і живе з ними поруч. Цей факт істотно зменшує необхідність рефлексії і розвитку самосвідомості і звужує шляхи соціалізації, в деякій мірі заздальгідь націлюючи підлітків на певний стиль спілкування з тими, хто їх оточує і навіть професійну діяльність [5, с.13].

Так, особливості соціалізації випускників дитячих будинків і шкіл-інтернатів пов'язані з тим, що напрям соціалізації у більшості дітей цих закладів не визначений і може змінюватися залежно від соціальної ситуації.

Діти-сироти, які залишають будинок-інтернат, як правило, мають труднощі в спілкуванні там, де це спілкування повинне будуватися вільно і невимушено, особливо важко дітям дається спілкування з дорослими поза дитячим будинком, при встановленні ділових стосунків. Негативним чинником є і те, що вихованці були переобтяжені негативним соціальним досвідом, негативними цінностями і образом поведінки своїх батьків. У них не було достатньої противаги позитивних цінностей і образів, які не дає сьогодні державний дитячий будинок. Економічні навички, які формуються в процесі повноцінного родинного виховання, для дитини-сироти є незнайомими [26, с.12].

Випускники шкіл-інтернатів після закінчення навчання, як правило, мають власний рахунок в банку з певною сумою грошових нарахувань, наданих державою. Ця сума є досить значною. Без сформованих елементарних навичок оперування грошима, випускник школи інтернату не може повноцінно розпоряджатися цими коштами. В результаті, гроші швидко витрачаються на купівлю непотрібних речей, на ігри, на друзів і т.д. Як наслідок, дитина втрачає засоби до існування, що часто стає причиною девіантної поведінки, прагнення повернутися до режиму державного утримання (часто, через неможливість повернутися до інтернату, дитина вчиняє злочин і потрапляє в тюрму). Такий стан речей ілюструє значну недосконалість підготовки дітей до життя в соціумі в інтернатних закладах. Сьогодні виникає гостра необхідність отримати практичні знання, навички та вміння щодо встановлення соціально-економічних зв'язків, бережливого ставлення до грошей та їх заробітку. Безтурботне життя в дитячому будинку на всьому готовому культивує в дітях такі якості, як комунікативна безпорадність, завищена самооцінка, споживацька поведінка та утриманство [28, с. 32].

Таким чином, в деяких інтернатних закладах України за останні п'ять років відбулися значні зміни щодо економічного виховання дітей. Вихователі

почали краще розуміти, що дітей слід готувати до майбутнього життя. Майже в кожному інтернаті тепер створені побутові кімнати, що відтворюють життя в помешканні. Дітей тепер вчать готувати, доглядати за своїм одягом, у них з'являється власне майно. На території декількох українських шкіл-інтернатів протягом 2008-2009 років побудували гуртожитки для учнів старших класів, де вони живуть самостійно. Їм видають гроші, вони купують продукти в крамниці й на ринку, самі варять собі їсти.

Висновки до першого розділу

У кваліфікаційній роботі проаналізовано сутність поняття «економічна соціалізація» та виділено основні підходи до його інтерпретації. Соціалізація визначається як процес інтеграції людини в суспільство, у різні соціальні спільноти шляхом засвоєння культури, норм і цінностей, що формують соціально значущі риси особистості. Вона відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного функціонування індивіда в суспільстві. Економічна соціалізація, будучи складовою цього процесу, трактується як соціально-психологічне входження індивіда в економічну систему суспільства. Вона має важливе значення не лише для особистості, а й для соціуму загалом. Викривлення економічної соціалізації негативно позначаються як на житті окремої людини, так і на стабільності економічної системи країни. При цьому економічна соціалізація є конкретно-історичним і культурним явищем: на різних етапах розвитку суспільство по-різному вирішує пов'язані з нею завдання. В умовах соціально-економічних трансформацій, які переживає сучасна Україна, ця проблематика набуває особливої актуальності.

У дослідженні визначено основні компоненти економічної соціалізації, їх функції та особливості розвитку. Наголошується, що успішність процесу залежить від того, наскільки економічні уявлення індивіда узгоджуються з

очікуваннями суспільства і водночас відповідають його власній потребній сфері.

Окремо розглянуто значення грошей як ключового фактора економічної соціалізації. Ставлення до грошей визначено як важливий елемент економіко-психологічних уявлень особистості. Підкреслюється вплив національних та соціально-економічних умов на формування економічної свідомості та ставлення до грошей. Детально висвітлено такі аспекти психології грошей, як сприйняття старих і нових грошових знаків у період реформ, специфіка ставлення до витрат, психосоціальні норми та цінності використання коштів, а також механізми реалізації особистісних інтересів, що безпосередньо впливають на економічну мотивацію людини.

З'ясовано, що процес економічної соціалізації дітей в інтернатних закладах характеризується низкою специфічних рис, серед яких:

- особливості організації виховної системи в закладах інтернатного типу, яка здебільшого не орієнтована на ефективну соціалізацію дитини;
- використання виховних методів, що не забезпечують формування позитивних рис і конструктивних якостей особистості;
- надмірна регламентованість життєдіяльності вихованців, яка обмежує їхню здатність самостійно розподіляти час та планувати дії;
- недостатність контактів із представниками соціального середовища поза межами інтернату, що суттєво ускладнює процес соціалізації;
- формування утриманських установок і відсутність розуміння матеріальної складової життя;
- поверхове засвоєння та недостатнє прийняття соціальних норм і правил поведінки, що визначають критерії суспільної взаємодії;
- несформованість базових умінь та навичок поводження з грошима.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ВИПУСКНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ

2.1 Програма формування психологічної готовності до реалізації економічної компетентності у соціумі для випускників інтернатних закладів

Програма розвитку економічної компетентності випускників інтернатних закладів «Економіка в нашому житті»

Пояснювальна записка. Програма «Економіка в нашому житті» складається з соціально-психологічних ігор з економічним змістом, розрахована на дітей старшого підліткового віку і допомагає в оволодінні системою знань економічного характеру, формуванні емоційно-оцінного ставлення до основних економічних проблем та адекватних економічно-ціннісних орієнтацій, сприяє набуттю навичок рольової поведінки, що імітує економічні відносини.

Мета програми полягає в підвищенні ефективності процесу економічної соціалізації дітей старшого підліткового віку.

В основу програми були покладені наступні **принципи**:

- принцип суб'єктності, який полягає в необхідності врахування і підкріплення акцентів на психічному у аналізі зв'язку економічних та соціально-психологічних феноменів у процесі економічної соціалізації;

- принцип орієнтації на цінності, який полягає у здійсненні економічної соціалізації через призму формування системи загальнолюдських цінностей та особистісних якостей, необхідних для успішної взаємодії в економічній діяльності;
- принцип творчої активності – залучення дітей у різноманітні економічні ситуації, створення умов для самовиявлення кожної дитини;
- принцип партнерського спілкування – визнання поглядів та інтересів однолітків;
- принцип дослідницької позиції – створення різноманітних економічних ситуацій для самостійного пошуку припустимих, економічно доцільних рішень;
- принцип доступності – уникнення зайвих, часто другорядних і недоступних даному віковому періоду економічних понять.

Завдання:

1. Засвоєння старшими підлітками об'єму необхідних економічних знань у процесі розв'язання ігрової задачі економічного характеру.
2. Формування емоційно-оцінного ставлення до основних економічних проблем.
3. Формування у старших підлітків системи ціннісних орієнтацій, що передбачає дбайливе, економне відношення до об'єктів навколишнього середовища, засноване на розумінні взаємозв'язків між суспільством, людиною і природою.
4. Набуття навичок рольової поведінки, що імітує економічні відносини.
5. Формування економіко-моральних норм стосунків при взаємодії з іншими людьми, відношенням до себе.
6. Розвиток мислення, пов'язаного, перш за все, з формуванням теоретичних понять економічного характеру.

7. Розвиток навички рефлексії до себе, до своєї діяльності, до діяльності інших людей.

8. Формування економіко-психологічних якостей особистості.

9. Розширення досвіду спільної діяльності.

Заняття проводяться з групою підлітків (2 групи по 12 осіб) один раз на тиждень.

У будові заняття виділяємо 3 умовні частини: інформаційно-мотиваційну, особистісно-винахідницьку та аналітичну.

1. Етап – інформаційно-мотиваційний. Включає в себе інформацію щодо об'єкту чи процесу вивчення та виникнення проблемної ситуації.

2. Етап – особистісно-винахідницький (безпосередньо соціально-психологічна гра): а) спільне обговорення, складання плану дій, розподіл обов'язків, ролей; б) безпосередні дії з реалізації плану в змінних умовах, що ускладнюють задану ігрову ситуацію.

3. Етап – аналітичний. Обговорення гри і спільний пошук інших варіантів досягнення результату гри.

Структуру програми формування психологічної готовності до реалізації економічної компетентності у соціумі для випускників інтернатних закладів подано у таблиці 2.1:

Таблиця 2.1

Структура програми формування економічної компетентності

Тема блоку	№	Підтема
Подорож у країну Економіка	1	Що таке економіка, навіщо вона потрібна?
	2	Гроші – засіб обміну товарами між людьми
	3	Потреби людини
	4	Праця
Ресурси	5	Природні ресурси
	6	Трудові і економічні ресурси
Економіка міста	7	Якби я був мером міста...
	8	Бюджет міста

Школа бізнесу	9	Банк
	10	Виробництво товарів
	11	Реклама.

Приклади двох занять, що не увійшли до програми, але можуть використовуватися як блок програми «Правила покупок» або окремо для підвищення економічної обізнаності підлітків.

Заняття 1. «У світі послуг»

Мета: ознайомити дітей з поняттям «платна послуга»; наголосити на різниці між товаром і платною послугою; показати значення платних послуг у житті людини.

Матеріал: малюнки послуг, різноманітні ігрові атрибути.

Ролі: люди, які надають послуги, покупці послуг.

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. Вам вже всім відомо, що у людини є безліч потреб. Нагадайте мені, що ж таке потреба?

Діти. ПОТРЕБА - це необхідність у певних речах, бажання їх мати, відчуття незадоволеності при їх відсутності.

Психолог. Як економіка допомагає людині задовольнити її потреби?

Діти. Економіка створює товари, які здатні задовольнити потреби людей.

Психолог. Що таке товар? Хто може нагадати?

Діти. ТОВАР - це річ, що виготовлена для продажу.

Психолог. Сьогодні ви дізнаєтеся, що ще крім речей для продажу, тобто товарів, пропонує економіка для задоволення людських потреб. У нашому місті є лікарні, школи, бібліотеки, пошта, вокзал. Там працюють дорослі люди. Але вони не виробляють ніяких речей. Вони надають послуги. А хто з вас може пояснити, що це слово означає?

Відповіді дітей.

Психолог. ПОСЛУГА – це люб’язний вчинок на користь іншого, який робиться не за гроші, а від щирого серця. Хто може навести приклад такої послуги?

Відповіді дітей.

Психолог. Так, коли ви поступаєтесь своїм місцем старій людині в громадському транспорті, допомагаєте підняти речі незнайомій людині, яка їх впустила на землю посеред вулиці, або позичаєте кілька своїх стільців сусіду, у якого сьогодні день народження і він чекає багато гостей, ви, безумовно, робите цим людям послугу.

Але поруч з цим в економіці існує поняття платної послуги. Економісти називають так деякі види допомоги, які надаються спеціалістами за гроші.

ПЛАТНА ПОСЛУГА – це дія спеціаліста, яка виконується за гроші і змінює життя покупця на краще. Яким чином? Дуже просто. Платна послуга робить життя покупця зручнішим, приємнішим, цікавішим, задовольняє якусь його потребу.

Зараз за допомогою кількох кольорових ілюстрацій ми спробуємо ознайомитися детальніше з платними послугами.

1. Малюнок перукаря.

Ви бачите перукаря, який виконує платні послуги. Чому? Тому що він за гроші робить якісь дії з волоссям клієнта і в результаті у людини з’являється нова зачіска. Тобто клієнт платить перукарю гроші за його дії, які змінюють зовнішній вигляд клієнта на краще. Послуги перукаря зараз коштують від 200 грн. і вище.

2. Малюнок лікаря-стоматолога.

Ви бачите лікаря-стоматолога, який виконує платну послугу, тобто лікує за гроші хворі зуби людей, які до нього звертаються. Тобто його клієнти платять гроші за дії лікаря, які допоможуть їм позбутися болю,

зроблять їх життя більш приємним. Послуги стоматолога зараз коштують від 800 грн. і вище.

3. Малюнок майстра-автомеханіка.

Ви бачите, як майстер-автомеханік лагодить розбитий автомобіль в автомайстерні. Його клієнт платить гроші за дії спеціаліста, які допоможуть йому повернути машину у робочий стан. Така послуга теж коштує недешево – від 1000 грн.

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. А тепер пропоную вам об'єднатися у 5 груп. Кожна група повинна обговорити і вирішити, яку послугу вона може надати іншим дітям і скільки вона буде коштувати. Намагайтеся придумати таку, послугу, якої не буде ні у кого.

Обговорення і вибір послуг групами.

Психолог. А тепер, коли ви зробили свій вибір, пропоную вам за допомогою обладнання, яке є в нашій групі, утворити свої робочі кабінети з надання послуг і надавати послуги населенню, тобто всім іншим.

Частина дітей стає майстрами сфери послуг, а інша частина покупцями.

Покупцям видається однакова кількість уявних грошей, і вони здійснюють оплату вибраних послуг.

Психолог. А тепер, давайте підрахуємо, скільки грошей за надання послуг отримала кожна група і дізнаємося, яка послуга була найпотрібнішою?

Підрахунок грошей і визначення найвдалішої послуги.

III етап – аналітичний.

Психолог. Молодці. З завданням впоралися всі. А як ви вважаєте, чому за одну послугу заплатили багато грошей, а за іншу – менше?

Діти. Вона більш потрібніша, її рекламували, дорожче коштує, бо в неї вкладається багато сили і ін.

Психолог. У чому різниця між товаром і платною послугою?

Діти. Товар – це річ, послуга - дія.

Психолог. Що спільного є між товаром і платною послугою?

Діти. Вони задовольняють людські потреби і виконуються за гроші.

Заняття 2. «Чому товари мають різну ціну?»

Мета: ознайомити дітей з поняттями «ціна», «роздрібна ціна», «оптова ціна»; розширити уявлення про ціни на різні товари; навчати зіставляти ціни (дешево-дорого).

Матеріал: муляжі різних товарів, цінники, кошики, гроші

Ролі: продавці, покупці.

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. Діти, розгадавши загадку, яку я вам загадаю, ви дізнаєтесь про тему нашої гри.

Загадка: про що говорять в економіці так: «Вона (вони) кусається?»»
(Ціни).

Відповіді дітей.

Психолог. Що ж таке ціна?

Відповіді дітей.

Психолог. **ЦІНА** – це кількість грошей, яку ми сплачуємо, коли купуємо товар.

Ціни бувають різними: адже вам відомо, що на однакові товари в різних місцях бувають різні ціни. Як ви гадаєте, від чого це залежить?

Відповіді дітей.

Психолог. Так, від місця розташування магазину, від попиту на цей товар, від якості товару, від моди, від фінансових можливостей покупців та бажань продавців. Адже кожен покупець хоче купити товар якнайдешевше, а продавець – продати його як можна дорожче. На ринку існує два види цін: оптові та роздрібні ціни на товар.

ОПТОВІ ЦІНИ – це ціни для продажу товарів у великій кількості, для подальшого їх розпродажу.

РОЗДРІБНІ ЦІНИ – це ціни для продажу товарів безпосередньо покупцеві.

Вони вищі за оптові ціни, але не набагато.

Часто одні товари називають дорогими, інші дешевими. А чому деякі товари вважаються дорогими, а інші дешевими? Від чого це залежить?

Відповіді дітей.

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. Пропоную об'єднатися всім у 4 групи. Кожна група отримає кошик з товарами для відкриття власного магазину (деякі товари однакові у всіх кошиках) та однакову суму грошей для здійснення покупок. Ваша задача – обговорити ціну на кожен товар і продати його якнайвигідніше. Одна людина з групи буде продавцем, а всі інші покупцями. Всі покупки група здійснює разом, у себе купувати не можна, протягом гри ціна на товар може змінюватися за рішенням продавця.

III етап – аналітичний.

Психолог. Поки ми з продавцями підрахуємо кількість грошей, отриманих за продаж товарів, кожна група повинна підготувати відповідь на питання: чому ви вибрали саме ці продукти і за якою ціною (за більш високою чи більш низькою)?

Підрахунок грошей. Відповідь на поставлене питання.

Як ви гадаєте, чому один продавець за продаж товарів отримав більше грошей, ніж інший?

Відповіді дітей.

Психолог. А чи не буває так, що товар дорогий для однієї людини, іншій людині здається дешевим? Чому?

Відповіді дітей.

Психолог. Поясніть, на що, перш за все, слід звертати увагу при купівлі продуктів харчування?

Відповіді дітей.

Повний зміст програми наведено у Додатку Д.

2.2 Емпіричне вивчення психологічних особливостей ставлення до грошей випускників шкіл-інтернатів

Процес становлення дитини як суб'єкта економічних відносин у ринкових умовах виступає провідним напрямом виховної роботи як у закладах загальної середньої освіти, так і в системі інтернатних закладів. Це відображається як у безпосередніх проявах економічної поведінки дітей-сиріт, так і в інтегральних результатах – специфіці їх економічної соціалізації наприкінці навчання та під час входження у доросле життя. Тому завдання підготовки вихованців інтернатів до свідомого й відповідального вибору власної ролі у сфері економічних відносин, розвитку психолого-економічних компетентностей і якостей, що забезпечать їхню успішну інтеграцію у соціально-економічний простір, набуває особливої ваги.

Важливість цієї проблеми зумовлюється відсутністю досвіду первинної соціалізації дітей-сиріт у сім'ї та обмеженими можливостями інтернатних закладів у формуванні в них достатніх навичок економічної поведінки. У такому контексті питання становлення особистості як учасника монетарних відносин набуває практичної значущості. Гроші як соціально-психологічний чинник виступають ключовим елементом економічної соціалізації: вони визначають освітню й професійну активність, впливають на самоусвідомлення дитини та її ставлення до навколишнього світу. В умовах

ринкової трансформації української економіки актуальним завданням стає розвиток у підростаючого покоління раціонального ставлення до грошей і вміння ефективно їх використовувати.

Численні наукові дослідження зосереджені на вивченні грошей як чинника економічної соціалізації (Г.М. Авер'янова, К. Девіс, О.С. Дейнека, А. Фернам), на аналізі ставлення до грошей у різні вікові періоди (Г.М. Авер'янова, О.В. Козлова, А. Стросс), на розгляді грошей як складової економічної свідомості (О.С. Дейнека), а також на з'ясуванні закономірностей розвитку мислення у процесі формування грошових уявлень (К. Данцігер, А. Стросс, Г. Ферт) та впливу соціально-демографічних чинників на становлення монетарних уявлень дітей (М. Сігал, А. Фернам, Ю. Швалб). Серед українських учених варто виокремити дослідження І.К. Зубіашвілі, яка аналізувала ставлення старшокласників до грошей. Водночас проблема економічної свідомості та ставлення до грошей у випускників інтернатних закладів розглядалася лише фрагментарно, без системного підходу, що й визначає актуальність цієї роботи.

Враховуючи складність входження дитини сироти в самостійне життя та особливості адаптації до економічних відносин в суспільстві, важливим є розвиток у неї практичних навичок користування грошима.

Мета дослідження: виявити психологічні особливості ставлення до грошей випускників шкіл-інтернатів як інтегрованого показника рівня їх економічної соціалізації.

Завдання емпіричного дослідження:

- Здійснити операціоналізацію основних понять;
- Розробити інструментарій та методику емпіричного дослідження;
- Забезпечити організацію умов проведення дослідження на виявлення ставлення до грошей учнів випускних класів школи-інтернату;
- Провести первинне дослідження та опрацювати його результати;

- Провести виховні заходи для учнів з метою підвищення рівня їх економічної соціалізації;
- Здійснити вторинне вимірювання ставлення до грошей учнів випускних класів школи-інтернату;
- Порівняти результати первинного та вторинного опитування та узагальнити отримані результати;
- Сформулювати висновки, які відображають ставлення до грошей випускників шкіл-інтернатів.

Об’єкт емпіричного дослідження – процес економічної соціалізації.

Предмет дослідження – ставлення до грошей випускників шкіл-інтернатів як чинник їх економічної соціалізації.

Гіпотеза дослідження. Змінити зміст і структуру ставлення до грошей як показника економічної соціалізації старшокласників школи-інтернату можливо шляхом упровадження спеціально розробленої програми тренінгових занять.

Вибір даної вікової категорії (14-18 років) обумовлено рядом обставин, серед яких визначений етап життєвого циклу у зв’язку із близьким завершенням середньої освіти та неповної середньої освіти, період формування специфічних очікувань, пов’язані з ними психологічні зміни та ін.

У дослідженні використано гніздовий тип вибірки, де за одиницю відбору беруть не окремих респондентів, а групу, оскільки дослідницька робота проводиться з конкретними класами в загальноосвітніх школах-інтернатах (тип ЗЗСО): у Комунальному закладі «Миколаївський центр соціально-психологічної реабілітації дітей» МОР та Комунальному закладі «Антонівський мистецький ліцей» МОР. Кількість респондентів становить 48 осіб віком від 14 до 18 років різної статті.

Методи та інструментарій дослідження. Для перевірки гіпотези та розв’язання завдань дослідження були застосовані теоретичні методи: аналіз,

синтез, теоретичне моделювання, узагальнення та емпіричні: психо-соціальні тренінги, тестування.

Тренінг розроблявся автором самостійно за допомогою дидактичних матеріалів, які складені на основі практичного досвіду роботи педагогів закладів загальної середньої освіти щодо формування економічної свідомості учнів. Для вивчення ставлення до грошей найчастіше використовується адаптований варіант опитувальника А. Фернема. Саме тому, за основну методику був узятий опитувальник А. Фернема.

А. Фернемом було виділено шість чинників ставлення до грошей: а) тривожність, пов'язана з грошима; б) використання грошей як засобу впливу на інших; в) схильність до заощадження; г) контроль над фінансами; д) відчуття недостатності грошей; ж) зв'язок між власними діями та фінансовим результатом.

Ці чинники стали важливою основою для організації емпіричного дослідження.

Мар'яна Сімків розробила *методику «шкала грошових уявлень та поведінки» (ШГУП)* на основі методики А. Фернема «Шкала грошових уявлень та поведінки» (Money Belief and Behaviour Scale) (1984), яка вимірює типи грошових настановлень. Для формулювання списку тверджень автором було використано такі джерела: 1) методика «Шкала Монетарних Настановлень» (MAS) (автори К. Ямаучі та Д. Темплер); 2) твердження, які зазначаються в роботах, пов'язаних із психологічними особливостями грошей (Г. Голдберг та Р. Льюїс); 3) твердження з опитувальника «Мідас» (Midas) (автор В. Рубінштейн).

Після проведення дослідження на основі факторного аналізу даних було виділено шість типів грошових настановлень: 1) обсесія; 2) влада/витрати; 3) збереження; 4) безпека/консервативність; 5) недостатність; 6) зусилля/здатності. Статистична перевірка показала високу надійність цього інструментарію.

Авторський варіант методики передбачав оцінювання кожного твердження за семибальною шкалою. Проте, для кращого розуміння респондентами процедури оцінювання була використана п'ятибальна шкала: 1 – повністю незгідний; 2 – незгідний; 3 – займаю нейтральну позицію; 4 – згідний; 5 – повністю згідний.

З метою уточнення переліку тверджень, які входять до кожної шкали, був проведений ієрархічний факторний аналіз. За допомогою методу кам'яного осипу було виділено чотири фактори, які пояснюють 28% розсіюваності даних. Хоча відсоток дисперсії достатньо низький, проте коефіцієнт α – Кронбаха свідчить про високу надійність даної методики. Перелік тверджень, що увійшли до кожного з цих факторів, є дещо відмінним від авторського варіанта методики. Ці фактори отримали назви: 1) грошова одержимість; 2) влада; 3) економність; 4) неадекватна поведінка з грошима.

Основні етапи дослідницької роботи:

1. Констатувальний етап. На цьому етапі було здійснено підбір методик і проведено первинну психодіагностику з метою дослідження особливостей ставлення до грошей у випускників шкіл-інтернатів як інтегрованого показника їх економічної соціалізації. Первинна статистична обробка отриманих результатів дала змогу виявити специфіку економічних уявлень учнів. Для опитування було використано методику, що дозволяє аналізувати ставлення до грошей у контексті досвіду життя в колективі дітей-сиріт та впливу умов виховання в інтернатному закладі.

2. Формувальний етап. Він передбачав упровадження спеціально розробленої програми тренінгових занять, спрямованих на підвищення рівня економічної соціалізації та формування адекватного ставлення до грошей. Програма включала систему вправ, які розвивають відповідальне, раціональне та критичне ставлення до фінансових ресурсів. Після завершення тренінгової роботи було проведено повторне тестування з метою

виявлення змін у ставленні до грошей підлітків та оцінки ефективності застосованих методів.

3. Підсумковий етап. На завершальному етапі було здійснено формулювання висновків, рекомендацій та пропозицій щодо удосконалення процесу економічної соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також щодо формування у них адекватного й відповідального ставлення до грошей.

Практична частина дослідження полягала у проведенні емпіричної роботи на базі Комунального закладу «Миколаївський центр соціально-психологічної реабілітації дітей» МОР та Комунального закладу «Антонівський мистецький ліцей» МОР (тип ЗЗСО: Загальноосвітня школа-інтернат). Дослідження реалізовувалося у два етапи, що включали констатувальний і формувальний експерименти.

На теоретичному рівні вивчалася явище економічної соціалізації випускників інтернатних закладів. Ураховуючи відомі з літератури підходи до виховання дітей-сиріт та специфіку психолого-педагогічної роботи з ними, було визначено три критерії ставлення до грошей як показника економічної соціалізації. Основою для їх розробки стали дослідження української дослідниці В.В. Зубіашвілі, яка докладно розкривала особливості ставлення до грошей як чинника економічної соціалізації старшокласників.

Комунальні заклади «Миколаївський центр соціально-психологічної реабілітації дітей» та «Антонівський мистецький ліцей» МОР (тип ЗЗСО: Загальноосвітня школа-інтернат), які були базами проведення експериментальної роботи в рамках написання даної кваліфікаційної роботи магістра, на сьогоднішній день не проводять змістовної ціленаправленої підготовки по економічній підготовці дітей-сиріт до умов дорослого життя. Занять по курсу товарно-грошових відносин в стінах шкіл-інтернатів не проводиться. Єдиним напрямом економічної підготовки учнів на сьогодні є те, що в школах створено умови для оволодіння ними однією з професій:

столярної, слюсарної, швейної, малярно-штукатурної справ, рослинництва та обслуговуючої праці.

Педагогічні колективи Комунальних закладів «Миколаївський центр соціально-психологічної реабілітації дітей» та «Антонівський мистецький ліцей» МОР, на сьогоднішній день, здебільшого працюють над пошуком психозберігаючих технологій навчання та виховання, практичний психолог також проводить заняття здебільшого психологічного та педагогічного характеру. Проте, в плані роботи практичного психолога Комунального закладу «Миколаївський центр соціально-психологічної реабілітації дітей» на 2025-2026 н.р. зазначено декілька вправ на економічну тематику. Це такі вправи як: рольові ігри «Раціональне використання грошей», «Пошук роботи, можливість заробітку», виступ на тему: «Твоє майбутнє. Вибір професії – це друге народження людини». Проте, дві рольові гри та один виступ на економічну тематику за цілий навчальний рік, на думку автора, надзвичайно мало. Це не забезпечує формуванню достатньої кількості знань та навичок і не може забезпечити ефективної економічної соціалізації дитини-сироти після виходу з інтернатного закладу. Чим більше занять включатимуть подібні вправи, які є важливими для соціалізації дитини-сироти, тим успішніше формуватиметься адекватне ставлення дитини до фінансових питань, специфіки процесів купівлі-продажу товарів, складання сімейного та індивідуального бюджету тощо.

Дослідження проводилося в 9-11 класах. Вибір даної вікової категорії (14-18 років) обумовлено рядом обставин, серед яких визначений етап життєвого циклу у зв'язку із близьким завершенням середньої освіти, здатність самотійно заповнити анкету, період формування специфічних очікувань, пов'язані з ними психологічні зміни та ін. У дослідженні використано гніздовий тип вибірки, де за одиницю відбору беруть не окремих респондентів, а групу, оскільки дослідницька робота проводиться з конкретним класом в школі-інтернаті.

На теоретичному етапі дослідження було проаналізовано феномен економічної соціалізації випускників інтернатних закладів. Спираючись на відомі в літературі підходи до вивчення особливостей виховання дітей-сиріт і тих, хто позбавлений батьківського піклування, а також на цілі та завдання психолого-педагогічної роботи на різних етапах практичної діяльності з цією категорією дітей, автор виокремив три критерії ставлення до грошей як показника рівня їх економічної соціалізації. Підґрунтям для формування таких критеріїв стали дослідження В.В. Зубашвілі, яка у своїх наукових працях детально висвітлила специфіку ставлення школярів до грошей як важливого чинника економічної соціалізації старшокласників.

Перший критерій торкається сформованості у дітей уваги до грошей. Даний критерій включає наступні показники:

- Зосередженість власних потреб та основних життєвих позицій на грошах;
- Ставлення до можливості заробітку грошей, пошуку шляхів заробітку.

Другий критерій характеризував рівень фіксації випускника школи-інтернату на грошах та виражається такими показниками як:

- Розуміння цінності грошей;
- Економія грошей.

Третій критерій характеризує грошову активність випускника інтернатного закладу. Даний критерій можна виразити за допомогою наступних показників:

- розуміння можливих шляхів заробітку грошей;
- реальність в оцінці вартості грошей та власних грошових можливостей.

Наступним кроком у створенні критеріального апарату було визначення рівнів сформованості кожного з критеріїв. Було виокремлено три

рівні знань щодо ставлення до грошей і три рівні розвитку економічної соціалізації.

Для організації роботи з підвищення рівня економічної соціалізації вихованців шкіл-інтернатів необхідно було чітко окреслити ці рівні. З цією метою в межах кожного критерію, що відображав характерні особливості ставлення до грошей, було визначено три ступені сформованості: високий, середній і низький.

Для кращого розуміння та точності визначення рівнів були розроблені їх якісні характеристики, які дозволили більш наочно представити результати експериментальної частини дослідження. Узагальнені рівні економічної соціалізації випускників інтернатів відображено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

**Критерії, показники ставлення до грошей випускників
школи-інтернату**

Критерій	Рівень	Показник
Увага до грошей	Високий	Надмірна фіксація на грошах та на пов'язаних з ними темах, крім економії
	Середній	Гроші сприймаються як щось необхідне, але не обов'язкове. Добре якщо вони є, а якщо вони відсутні, то їх треба заробляти
	Низький	Відсутня фіксація на грошах. Негативне ставлення до грошей компенсується швидким від них позбавленням.
Фіксація на грошах	Високий	Високо цінить гроші, часто переоцінює їх значення. Намагається економити і не витратити даремно
	Середній	Відсутня фіксація на грошах і мотив економії. Нейтральні і позитивні емоції по відношенню до грошей
	Низький	Грошей не любить і негативно ставиться до всього, що з ними пов'язано, гроші утримувати не вдається, заробіток дається дуже важко. Не цінить гроші та не усвідомлює їх значення
Грошова активність	Високий	Чітке розуміння можливих шляхів заробітку грошей, здатність реально оцінювати вартість

		грошей та їх ролі в своєму житті
	Середній	Цілі економічної діяльності сформовані нечітко, власні грошові можливості або переоцінені, або недооцінені, що власне й спричиняє часті проблеми з не достатком коштів
	Низький	Відсутність цілей та мотивації щодо заробітку грошей, зневіра та подавленість, тривога.

В ході проведення дослідження основні поняття використовувалися автором в такій інтерпретації.

Соціалізація – це поняття, яким у соціології позначають процес включення людини в суспільне життя, засвоєння соціальних норм, цінностей, моделей поведінки й ролей, що забезпечує існування соціуму та передачу його культури від одного покоління до іншого.

Економічна соціалізація визначається як процес становлення та розвитку певного соціального типу особистості відповідно до вимог і потреб соціально-економічної сфери суспільства.

Спеціальна загальноосвітня школа (інтернат) – це заклад освіти I–III ступенів для дітей, які потребують корекції фізичного чи/або інтелектуального розвитку. Вона гарантує право на здобуття повної загальної середньої освіти й водночас здійснює заходи реабілітаційного характеру.

Гроші – це специфічний товар, що виконує функцію універсального еквівалента вартості всіх інших товарів.

Переважна більшість учнів школи-інтернату, на базі якої проводилося дослідження, характеризується ослабленістю розумових процесів, нелогічним мисленням, деструктивною поведінкою, що являлося основною складністю під час проведення опитування учнів. В результаті цього, багато анкет, які заповнювали учні, виявилися заповненими не повністю. Характерним для багатьох учнів було часте перепитування, прохання допомогти, прагнення уточнити щодо якогось запитання. В ході обробки результатів тестування, автором відмічено, що на наступні питання у учнів було більше всього пропусків відповідей (у %):

- Мені важко приймати вирішення про витрату грошей, незалежно від їх суми - 3.
- Я завжди знаю, скільки я накопив - 6.
- Я заводжу друзів, витрачаючи на них свої гроші – 5,2.
- Я інколи відчуваю себе краще за тих, хто має менше грошей - 4.
- При покупках в першу чергу я думаю про ціну - 3.
- Я відчуваю себе обдуреним, якщо плачу за щось більше, ніж інші - 2,2.
- Я часто витрачаю гроші на себе, коли знаходжуся у поганому настрої - 3.
- Більшість моїх друзів мають більше грошей, ніж я – 4,1.
- Я легко витрачаю гроші - 3.

Результати оцінки опитувальника, отримані в ході проведення аналізу даних з відповідями випробовуваних, дозволили виділити основні чинники ставлення до грошей випускників інтернатних закладів.

Аналіз показує, що школярі продемонстрували чималі розбіжності у відповідях: встановлено, що більшість опитаних дітей неухважно ставляться до грошей, але незважаючи на це мають досить стійку фіксацію на грошах. Практично 80% опитаних переоцінюють значення грошей в житті людини. Так 76% випускників вважають, що гроші є єдиною річчю, на яку можна покластися, вони вважають, що без грошей не можна досягти чогось в житті.

Показовим є те, що 53% опитаних мають середній бал «6» щодо легкості витрачання грошей, тобто показник економії грошей у таких учнів розвинений дуже слабо. Серед учнів, які прийняли участь в опитуванні, 37% мають низьку вмотивованість до заробітку грошей та певний рівень сформованості негативного ставлення до грошей взагалі. Такі учні відмічають, що відчувають провину, маючи гроші, 13% з них зазначили, що зневажають гроші та все, що з ними пов'язано.

Основною характеристикою частини опитаних учнів є підвищена фіксація на грошах: високий рівень цього показника виявлено у 78% дітей. Для них притаманний яскраво виражений мотив економії – гроші сприймаються як надзвичайно цінний ресурс, їх значущість часто перебільшується. Такі діти прагнуть не витратити кошти без потреби, турбота про власне фінансове становище для них є важливішою за оцінку з боку оточення. Попри це, вони схильні співчувати малозабезпеченим і готові надавати допомогу. Характерними рисами є позитивне та раціональне ставлення до грошей, тривожність, пов'язана з матеріальною сферою, а також прагнення до фінансової безпеки. Слабо вираженими залишаються негативні емоції щодо грошей, напруженість у зв'язку з ними та терапевтична функція грошей.

Учні з низьким рівнем фіксації на матеріальні цінності демонструють рідше нейтральне або помірно позитивне ставлення до грошей. У них відсутнє відчуття тривоги через матеріальні питання, однак гроші часто недооцінюються. Такі діти не схильні економити, легко витрачають кошти, не аналізуючи ринок і не зіставляючи ціни. Гроші й речі можуть використовуватися ними як засіб самовираження або спосіб справити враження на оточення. Водночас відсутні презирство чи прагнення позбутися коштів, не формується й відчуття провини за їх наявність. Гроші в цьому випадку не розглядаються як інструмент впливу на інших.

В результаті проведеного дослідження встановлено дані щодо зміни ставлення випускників шкіл-інтернатів до грошей до та після тренінгової роботи за трьома критеріями. Ці показники відображено на рисунках 2.1 та 2.2.:

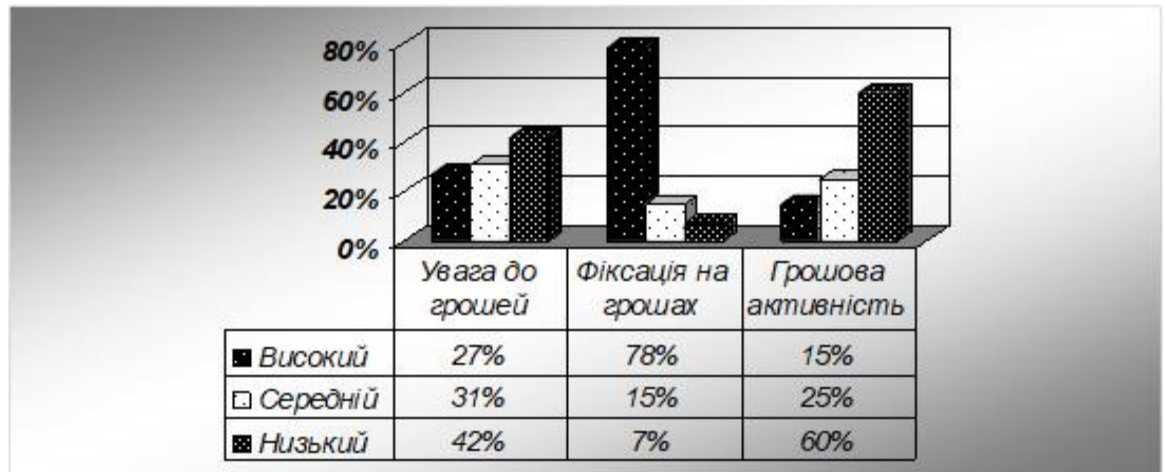

Рис. 2.1. Показники ставлення до грошей у випускників школи-інтернату на час первинного опитування

Як видно з отриманих первинних результатів, учні школи-інтернату мають високий рівень фіксації на грошах, низький рівень грошової активності та низький рівень уваги до грошей. Низький рівень грошової активності, який виявлено у більшості опитаних випускників, а саме у 60%, свідчить про відсутність цілей та мотивації щодо заробітку грошей, зневіру та подавленість, тривогу по відношенню до свого матеріального стану. Такий стан речей можна пояснити відсутністю можливості самостійно керувати своїми фінансами, адже вік опитаних вже свідчить про можливість розпоряджатися грошима та самостійно приймати рішення про можливості задоволення своїх потреб. Низький рівень грошової активності підтверджує твердження про те, що учні шкіл-інтернатів мають низьку вмотивованість до заробітку грошей. Вони звикли отримувати повне забезпечення від держави. Високий рівень фіксації на грошах

Як засвідчують результати, низький рівень уваги до грошей виявлено у 42% респондентів (див. рис. 2.1). Для цієї групи характерне швидке позбавлення від грошей як спосіб подолання негативних переживань, пов'язаних із матеріальною сферою. Водночас така тенденція не завжди має суто негативний характер. Зарубіжні дослідження доводять, що люди, які не обмежують себе у витратах і дозволяють собі певні задоволення, частіше

зберігають фізичне здоров'я та емоційну врівноваженість. Навпаки, у тих, хто постійно відмовляє собі, нерідко формуються песимістичні установки і знижуються показники особистих фінансових досягнень. Хоча вихованці інтернатних закладів не мають повного доступу до фінансових ресурсів, вони все ж володіють невеликими сумами, що дозволяє відстежувати особливості їх ставлення до грошей.

Високий рівень фіксації на грошах переважно характеризує негативну тенденцію економічної соціалізації учнівської молоді, яка виховується в інтернатному закладі. Адже даний критерій може виражатися і показником переоцінки значення грошей в житті людини, надзвичайної економності та, навіть, жадібності.

На думку автора такі результати не сприяють успішній економічній соціалізації випускників і потребують високопрофесійної довготривалої корекції.

Після виявлення первинних результатів опитування випускників школи-інтернату, автором було виявлено головні аспекти, на які необхідно здійснювати основний вплив в процесі тренінгової роботи з групою. Під час тренінгової роботи в першу чергу необхідно було звернути увагу на створення чіткої системи уявлень про роль грошей в житті суспільства, про їх значення для розвитку особистості. В ході роботи автором було прийнято рішення розробити комплекс спеціальних вправ, які допоможуть активізувати пізнавальну діяльність дітей, сформувати у них зацікавленість в економічних аспектах дорослого життя. Зокрема на таких, як планування сімейного бюджету, розподіл коштів відповідно до потреб особистості, можливості заробітку тощо.

Перше тренінгове заняття, яке було проведено за участі учнів шкіл-інтернатів проходило на тему «Подорож у країну Економіка». В ході роботи відбулося знайомство з членами групи, розроблено правила роботи групи.

В ході спільної роботи з учнями розкрито сутність грошей, розглянуто специфіку окремих професій, порівняно різні професії відповідно до можливості заробітку грошей, здійснено аналіз первинних даних.

В результаті проведення тренінгового заняття була розпочата групова робота, відбулося знайомство з дітьми. Розглянуто основні поняття та визначено напрями спільної роботи.

Отримано можливість встановити особливості ставлення випускників до грошей, яке сформувалося в них за час проживання в інтернатах. В ході спільної роботи, було ознайомлено учнів з тенденціями на ринку праці міста та області, з пропозиціями Центрів зайнятості м. Миколаєва щодо працевлаштування та навчання.

Було впроваджено програму «Економіка в нашому житті», що складається з соціально-психологічних ігор з економічним змістом, яка розрахована на дітей старшого підліткового віку і допомагає в оволодінні системою знань економічного характеру, формуванні емоційно-оцінного ставлення до основних економічних проблем та адекватних економічно-ціннісних орієнтацій, сприяє набуттю навичок рольової поведінки, що імітує економічні відносини.

Мета програми полягає в підвищенні ефективності процесу економічної соціалізації дітей старшого підліткового віку.

В основу програми були покладені наступні принципи: принцип суб'єктності, який полягає в необхідності врахування і підкріплення акцентів на психічному у аналізі зв'язку економічних та соціально-психологічних феноменів у процесі економічної соціалізації; принцип орієнтації на цінності, який полягає у здійсненні економічної соціалізації через призму формування системи загальнолюдських цінностей та особистісних якостей, необхідних для успішної взаємодії в економічній діяльності; принцип творчої активності – залучення дітей у різноманітні економічні ситуації, створення умов для самовиявлення кожної дитини; принцип партнерського

спілкування – визнання поглядів та інтересів однолітків; принцип дослідницької позиції – створення різноманітних економічних ситуацій для самостійного пошуку припустимих, економічно доцільних рішень; принцип доступності – уникнення зайвих, часто другорядних і недоступних даному віковому періоду економічних понять.

Впровадження програми дозволило вирішити наступні завдання: засвоєння об'єму необхідних економічних знань у процесі розв'язання ігрової задачі економічного характеру; формування емоційно-оцінного ставлення до основних економічних проблем та системи ціннісних орієнтацій, що передбачає дбайливе, економне відношення до об'єктів навколишнього середовища, засноване на розумінні взаємозв'язків між суспільством, людиною і природою; набуття навичок рольової поведінки, що імітує економічні відносини; формування економіко-моральних норм стосунків при взаємодії з іншими людьми, відношенням до себе; розвиток мислення, пов'язаного, перш за все, з формуванням теоретичних понять економічного характеру на навичок рефлексії до себе, до своєї діяльності, до діяльності інших людей; формування економіко-психологічних якостей особистості; розширення досвіду спільної діяльності.

Заняття проводилися з групами підлітків (2 групи по 12 дітей) один раз на тиждень.

У будові заняття виділяємо 3 умовні частини: інформаційно-мотиваційну, особистісно-винахідницьку та аналітичну (повний зміст подано у додатку Д).

Всього програма налічує 16 занять з наступної тематики:

Що таке економіка, навіщо вона потрібна? Гроші – засіб обміну товарами між людьми. Потреби людини. Праця. Ресурси: Природні ресурси. Ресурси: Трудові і економічні ресурси. Сімейна економіка: Потреби і можливості моєї сім'ї. Сімейна економіка: Бюджет моєї сім'ї. Сімейна економіка: Раціональна покупка. Сімейне господарство: Фермерство.

Сімейна економіка: Ринок. Економіка міста: Якби я був мером міста...
Бюджет міста. Школа бізнесу: Банк. Школа бізнесу: Виробництво товарів.
Школа бізнесу: Реклама.

В результаті такої роботи, було розкрито зміст поняття «потреби людей», визначено, які саме потреби можна задовольнити за допомогою грошей. Учні отримали можливість відчувати себе в ролі відповідального за сімейний бюджет в ході рольової гри.

За оцінкою, зробленою в результаті власних спостережень автора, можна зробити висновок, що тренінгові робота пройшла на досить ефективному та професійному рівні. Емоційний та психологічний стан дітей під час занять відповідав нормі, хоча були і свої складнощі, які пояснюються специфікою контингенту учнів.

Як видно з рисунку 2, після проведення дослідження сталися певні зміни. Перш за все, знизився рівень показника фіксації на грошах, підвищився рівень уваги до грошей. А також, в результаті впливу дещо зросла грошова активність випускників школи-інтернату.

Такі результати свідчать про ефективність впливу проведених занять на рівень економічної соціалізації випускників школи-інтернату.

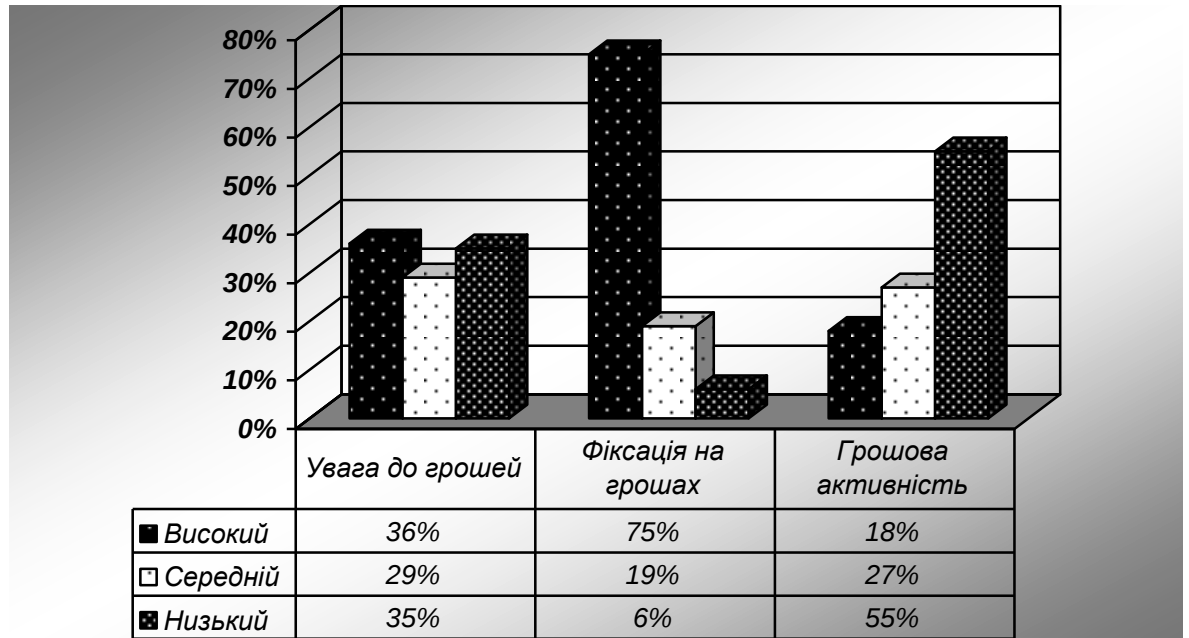

Рис. 2.2. Показники ставлення до грошей у випускників школи-інтернату на час вторинного опитування

На основі отриманих даних щодо сформованості кожного критерію ставлення до грошей, автором було проведено аналіз загального аспекту, що досліджується.

В таблиці 2.3 відображено зміну ставлення до грошей випускників школи-інтернату.

Таблиця 2.3

Динаміка ставлення до грошей випускників школи-інтернату в ході дослідницької роботи (у %)

Рівні	Адекватність ставлення до грошей	
	До проведення дослідження	Після проведення дослідження
Високий	40	43
Середній	24	25
Низький	36	32

Для перевірки ефективності Програми розвитку економічної компетентності випускників інтернатних закладів «Економіка в нашому житті», проаналізуємо результати констатувального та формувального експерименту за опитувальником А. Фернема та методикою М. Сімків ШГУП.

Результати констатувального експерименту в експериментальній групі за опитувальником А. Фернема подано у табл. 2.4:

Таблиця 2.4

**Результати констатувального експерименту
за опитувальником А.Фернема в ЕГ**

№	Показник відношення до грошей	Сер.бал	Рівень
1	Тривожність, пов'язана з грошима	50,3	високий
2	Використання грошей як засобу впливу	68,2	високий
3	Схильність до заощадження	20,1	низький
4	Контроль над фінансами	24,8	низький
5	Відчуття недостатності грошей	51,9	високий
6	Зв'язок між власними діями та фінансовими результатами	28,7	низький

Як видно з результатів таблиці 2.4, високий рівень спостерігається за показниками «тривожність, пов'язана з грошима», «використання грошей як засобу впливу» та «відчуття недостатності грошей», а низький – за показниками «схильність до заощадження» та «контроль над фінансами».

Результати констатувального експерименту в експериментальній групі за методикою М.Сімків у табл. 2.5:

Таблиця 2.5

**Результати констатувального експерименту
за методикою ШГУП (М. Сімків) в ЕГ**

№	Показник відношення до грошей	Стени	Рівень
1	Грошова одержимість	8,2	високий
2	Влада	9,1	високий
3	Економність	3,4	низький
4	Неадекватна поведінка з грошима	7,8	високий

Як видно з результатів таблиці 2.5, високий рівень спостерігається за показниками «грошова одержимість», «влада» та «неадекватна поведінка з грошима», а низькі – за показником «економність».

Після формувального експерименту, отримано наступну динаміку показників в ЕК за опитувальником А.Фернема, відображену в таблиці 2.6:

Таблиця 2.6

**Статистичні показники економічної компетентності ЕГ за
опитувальником А. Фернема**

Показники відношення до грошей	До експерименту	Після експерименту	U-критерій Манна-Уїтні	
	Mean		U	p
Тривожність, пов'язана з грошима	50,3	40,1	197,500	,004
Використання грошей як засобу впливу	68,2	58,2	220,000	,010

Таблиця 2.6

Показники відношення до грошей	До експерименту	Після експерименту	U-критерій Манна-Уїтні	
	Mean		U	p
Схильність до заощадження	20,1	34,1	287,500	,003
Контроль над фінансами	24,8	41,8	216,500	,010
Відчуття недостатності грошей	51,9	49,9	252,500	,158
Зв'язок між власними діями та фінансовими результатами	28,7	39,3	138,000	,000

Як видно з таблиці 2.6, підвищився рівень у показників «схильність до заощадження», «контроль над фінансами», «зв'язок між власними діями та фінансовими результатами», а знизився у показників «тривожність, пов'язана з грошима», «використання грошей як засобу впливу», «зв'язок між власними діями та фінансовими результатами» на статистично значущому рівні, незначуща різниця спостерігається у зниженні показника «відчуття недостатності грошей».

Візуально динаміку показників (за опитувальником А.Фернема), в ЕК можемо спостерігати на рис. 2.3:

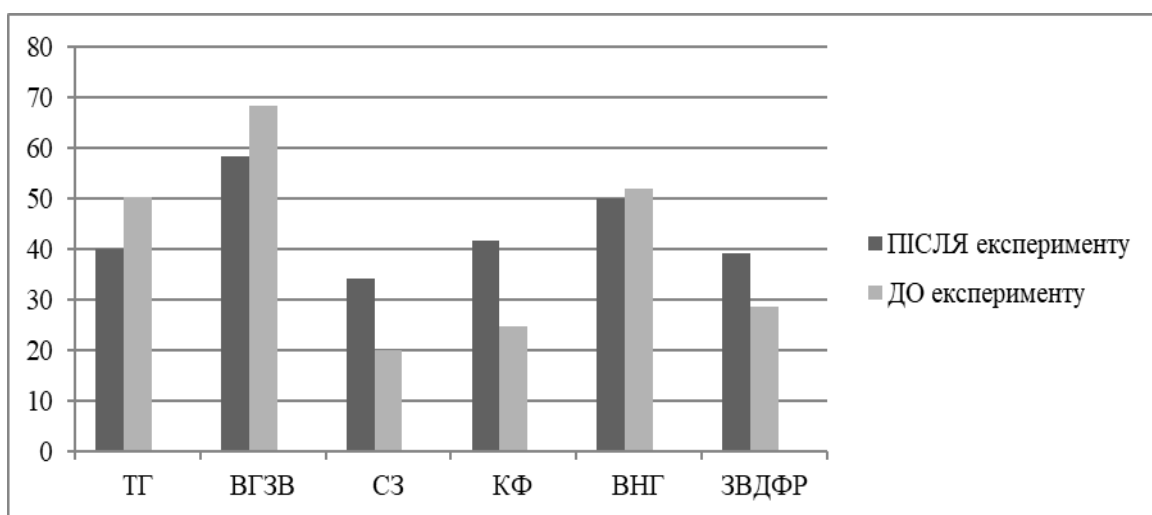

Рис. 2.3. Динаміка показників економічної компетентності до та після формульованого експерименту (за опитувальником А.Фернема) в ЕК

Примітка: ТГ – Тривожність, пов'язана з грошима, ВГЗВ – Використання грошей як засобу впливу, СЗ – Схильність до заощадження, КФ – Контроль над фінансами, ВНГ – Відчуття недостатності грошей, ЗВДФР – Зв'язок між власними діями та фінансовими результатами.

Динаміку показників в ЕК за методикою ШГУП (М. Сімків), подано в таблиці 2.7:

Таблиця 2.7

**Статистичні показники економічної компетентності ЕГ за методикою
ШГУП (М.Сімків)**

Показники відношення до грошей	До експерименту	Після експерименту	U-критерій Манна-Уїтні	
	Mean		U	p
Грошова одержимість	8,2	6,8	172,000	,002
Влада	9,1	7,4	210,500	,019
Економність	3,4	6,7	195,000	,009
Неадекватна поведінка з грошима	7,8	5,9	177,000	,003

Як видно з таблиці 2.7, підвищився рівень у показника «економність», а знизився у показників «грошова одержимість», «влада» та «неадекватна поведінка з грошима», тоді як у показника «неадекватна поведінка з грошима» знизився рівень на статистично значущому рівні.

Динаміка економічної компетентності ЕГ представлена на рис. 2.4:

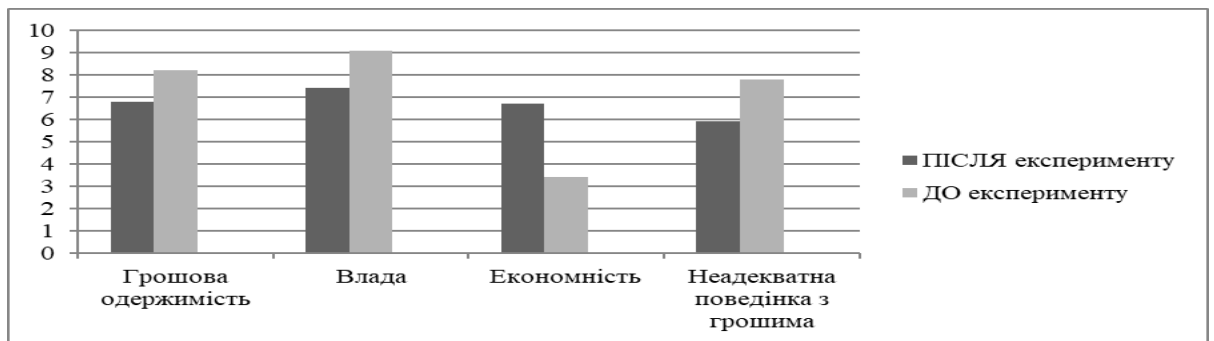

Рис. 2.4. Динаміка економічної компетентності ЕГ до та після формульованого експерименту за методикою ШГУП (М. Сімків)

Таким чином, отримані результати свідчать: хоча зміни в динаміці ставлення до грошей не є масштабними, проте вони демонструють позитивний вплив запропонованих методичних підходів на дітей із низьким рівнем економічної соціалізації. Після реалізації тренінгової програми зросла кількість учнів із середнім та високим рівнем сформованості показника ставлення до грошей, а частка з низьким рівнем – зменшилася.

За результатами динаміки показників методики ШГУП (М. Сімків) та опитувальника А. Фернема, ми бачимо, що підвищився рівень у показників «схильність до заощадження», «контроль над фінансами», «зв'язок між власними діями та фінансовими результатами», економність», а знизився у показників «грошова одержимість», «влада» та «неадекватна поведінка з грошима», знизився у показників «тривожність, пов'язана з грошима», «використання грошей як засобу впливу», «зв'язок між власними діями та фінансовими результатами», «неадекватна поведінка з грошима» на статистично значущому рівні, незначуща різниця спостерігається у зниженні показника «відчуття недостатності грошей».

Це дозволяє зробити висновок про дієвість спеціально розробленої програми: за її допомогою вдалося змінити зміст і структуру ставлення старшокласників інтернатних закладів до грошей, що підтвердило висунуту в роботі гіпотезу.

2.3 Шляхи оптимізації процесу економічної соціалізації вихованців інтернатного закладу

Економічна соціалізація особистості має ряд специфічних ознак і характеристик, які окреслені в теоретичній частині роботи. Успішність даного процесу обумовлюється всією сукупністю особистісних, соціальних та психолого-педагогічних рис особистості, особливостей її виховання. Цілеспрямований процес економічної соціалізації потребує взаємопов'язаних позитивних змін в усіх характерологічних її проявах.

Утримання і виховання дітей в інтернатах останнім часом піддають гострій і багато в чому справедливій критиці. Сьогодні взято курс на те, щоб на зміну цим установам прийшли сімейні будинки, прийомні сім'ї. Але доки існують інтернати, гострою необхідністю буде розробка та реалізація заходів, направлених на зменшення негативних наслідків перебування в них, які так

позначаються на індивідуальності вихованців. Оскільки, умови виховання дитини в інтернатній установі не задовольняють всіх вимог повноцінного виховання та соціалізації особистості, то існує об'єктивна необхідність реалізації ряду спеціальних заходів, які сприятимуть вирішенню окресленої проблеми.

Автором визначено ряд заходів, які розподілено залежно від рівня їх реалізації – від індивідуального до загальнодержавного. Кожен із зазначених рівнів передбачає системний вплив на всю систему виховання, на свідомість кожного члена суспільства, на зміну принципів державної політики тощо.

На державному рівні, автор вважає за доцільне реалізувати ряд таких заходів:

1. Міністерству освіти та науки України пропонується ініціювати обговорення серед кола науковців питання зміни навчальних програм для шкіл-інтернатів, доповнення економічними та соціально-економічними дисциплінами із врахуванням зарубіжного досвіду функціонування закладів підтримки дітей-сиріт. Такі заходи можуть бути реалізовані шляхом організації спеціальних конференцій, семінарів, розробки спеціальних інформаційних акцій та соціальних проектів. Ці заходи покликані змінити ставлення в суспільстві до вимог виховання дітей-сиріт, умов їх проживання.

Пропонується також на державному рівні розробити та запровадити державні стандарти підготовки вихователів, вчителів, спеціальних тренерів. Розпочати розробку і впровадження нових форм проживання дітей сиріт та покращення рівня життя таких дітей поза межами закладу освіти. Для того, щоб забезпечити відповідність знань, вмінь та навичок цих спеціалістів вимогам сучасності, варто запровадити реалізацію програм їх участі в міжнародних програмах обміну досвідом.

2. На рівні Секретаріату Президента України пропонується ініціювати загальнодержавне обговорення стратегії деінституалізації інтернатних закладів. Загальновідомо, що дітям набагато краще жити в сім'ї. саме тому,

необхідними кроками мають стати заходи з активної рекрутизації прийомних батьків.

Міністерству у справах сім'ї, молоді та спорту України рекомендується розробити план консультацій на регіональному рівні з представниками інтернатних закладів, з метою попередження супротиву закриттю установ та відкриттю нових видів поселення дорослих сиріт (гуртожитки). Саме це сприятиме формуванню у дітей-сиріт, які проживають в інтернатних установах стійкого бажання жити самостійним життям. Діти, які житимуть в гуртожитках матимуть можливість самостійно планувати свій бюджет, заробляти кошти на проживання, вступати в активну економічно-соціальну взаємодію з іншими членами суспільства. Враховуючи досвід роботи працівників з сиротами, необхідно розпочати відбір певної категорії співробітників до соціальної роботи по супроводженню сиріт, які проживають самостійно.

3. Органам місцевого самоврядування, соціальним службам на регіональному рівні та на рівні громади, автором пропонується посилити роботу психологічних служб, розпочати практику створення психологічних консультаційних центрів при закладах інтернатного типу, економічних клубів тощо. Із залученням фахівців (економістів, психологів, педагогів, юристів) необхідно розробити типові методики підготовки і простеження рівня економічної соціалізації кожної окремої дитини до її повної адаптації в соціумі. Позитивним кроком в напрямку економічної соціалізації дітей-сиріт може стати сприяння створенню громадських організацій, які проводитимуть спеціальну роботу в даному напрямку, розроблятимуть та реалізовуватимуть економічні проекти з залученням до них дітей, які проживають в інтернатних установах.

4. Автор пропонує ініціювати на державному рівні підготовку інформаційних і просвітницьких заходів направлених на підвищення економічної свідомості населення, захист економічних прав дітей-сиріт.

Такими заходами має стати зміна освітніх програм шкільних дисциплін для дітей-сиріт. Такі програми повинні розроблятися системно спеціалістами з декількох галузей – фахівця спеціального напрямку дисципліни (економіста, юриста або ж філолога) та спеціалістів, які можуть оцінити психологічну та соціальну ефективність такого навчання (психологи, соціальні працівники).

На рівні інтернатного закладу головним із завдань соціально-економічного виховання дітей-сиріт є підготовка їх до вирішення економічних завдань. Наявність в дітей-сиріт досвіду вирішення таких завдань сприятиме успішнішій їх адаптації до умов соціально-економічного життя в сучасному суспільстві, оскільки дитина-сирота позбавлена природної соціально-захисної «ніші» в сім'ї, і їй доводиться розраховувати головним чином на свої власні сили і отриманий в процесі проживання в інтернатній установі економічний досвід.

На межі ХХІ століття гуманістично орієнтоване педагогічне мислення має стати основою оновлення функціонування загальноосвітніх шкіл-інтернатів як цілісних педагогічних систем, у центрі яких перебуває дитина зі своїми радощами, труднощами, сумнівами та усвідомленим вибором життєвого шляху й світоглядної позиції.

Реалізація цього завдання можлива за певних умов:

- необхідна зміна суспільного ставлення до вихованців інтернатних закладів. Важливо відмовитися від уявлення про них як про дітей із «дефіцитом» психічного, морального чи фізичного розвитку. Проблеми вихованців варто розглядати передусім як наслідок несприятливих життєвих обставин. Зміна цих умов зумовить зміни в особистості самої дитини. Інтернати мають розглядатися як рівноправні складові національної системи освіти поряд з іншими закладами;

- пріоритетним напрямом розвитку є перехід від традиційної дисциплінарної та закритої моделі школи-інтернату до відкритої системи виховання, орієнтованої на розвиток особистості;

- розв’язання проблем навчання і виховання в інтернатних закладах потребує системного й синергетичного підходу, що передбачає активне впровадження інноваційних педагогічних технологій як важливого чинника особистісного зростання учнів;

- суттєвої модернізації потребує система внутрішнього управління. В її основі мають бути «зв’язки-відносини», які формуються в процесі колективної діяльності, а ефективність їхньої організації визначатиме успіх управлінських процесів як у цілому, так і на окремих рівнях навчально-виховної роботи;

- актуальним завданням є розробка інноваційних проектів навчально-виховних установ для дітей та підлітків у межах програми «Діти України» на базі існуючих інтернатів (створення навчально-реабілітаційних центрів, освітньо-виховних та реабілітаційних комплексів тощо);

- необхідною є оптимізація структури інтернатних закладів на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях з урахуванням доцільності, реальних можливостей та інтересів дітей і підлітків.

Цілком поділяємо позицію дослідника проблем функціонування інтернатних закладів Б. Кобзаря, який підкреслює потребу в новій парадигмі виховання і навчання, орієнтованій на гуманістичні ідеї та турботу про гармонійний розвиток потенціалу кожної дитини [51, с.97].

Формування у дітей-сиріт готовності до розв’язання соціально-економічних завдань є складним процесом, що відбувається під впливом усієї соціальної реальності, яка їх оточує, та в процесі включення у різні види діяльності. Як свідчить практика, найчастіше ця готовність формується стихійно.

Проектуючи виховну систему школи-інтернату та визначаючи основні елементи її структури й можливі напрями розвитку, важливо правильно окреслити ключові засади, які формуватимуть обличчя закладу та забезпечуватимуть подальшу самоорганізацію системи.

Особливості проживання дітей в інтернатах (соціальна ізоляція, обмежена самостійність, розрив з родинним оточенням, інколи байдужість персоналу, а також попередній досвід “вуличного” життя) зумовлюють потребу вдосконалення виховної роботи. Вона має включати професійний психолого-педагогічний супровід перебування дитини в інтернатному середовищі. У сучасних умовах актуальною перспективою є створення атмосфери, максимально наближеної до домашньої, а також організація змістовного дозвілля, що сприятиме успішній соціальній та економічній адаптації вихованців.

Основною метою соціально-економічної освіти і виховання учнів інтернатних закладів має стати підвищення справжньої і майбутньої життєздатності, підготовку вихованців до адаптації і інтеграції в нових соціально-економічних умовах. При організації соціально-економічної підготовки вихованців необхідною умовою є вирішення наступного ряду завдань:

- систематизувати роботу з економічної підготовки вихованців в процесі навчання і виховання;
- розвивати у дітей активну життєву позицію;
- створювати умови для проживання дітей, максимально наближених до родинних;
- розробити модель розвиваючого середовища з оптимальним набором практичних зон для занять по формуванню життєвих умінь і навичок;
- підготувати умови для допрофесійної діяльності вихованців;
- максимально використовувати потенційні можливості групової роботи по соціально побутовій адаптації.

Для успішного проведення процесу соціалізації і адаптації дітей сиріт для вихованців інтернатних закладів мають бути створені наступні організаційно-педагогічні умови.

1. Орієнтація професійної підготовки вихованців на економічні потреби регіону. Мають бути обрані пріоритетні галузі господарства, підприємства, які зможуть прийняти таких дітей на практичне навчання або ж на роботу. В Миколаєві це можуть бути хлібопекарські підприємства, підприємства по пошиву одягу та надання харчових послуг населенню.

2. Створення і розвиток власної матеріальної бази інтернатного закладу для практичного навчання і професійної адаптації випускників.

Сучасне виробництво вимагає від робітника певних особистісних, соціально-психологічних, етичних якостей.

Особливо важко вихованцям дитячих будинків адаптуватися в трудовому колективі, де треба уміти співпрацювати, надавати допомогу іншим, підкорятися колективу і самостійно приймати рішення. Тому вихованці мають бути введені в трудовий колектив заводів та підприємств з 13-14 років.

Це дозволить вчитися дитині з юних років, поступово, під впливом старших, досвідчених товаришів приймати загальноприйняті норми і правила поведінки, вірно діяти в тій або іншій обстановці, розподіляти навантаження при виконанні об'ємного завдання, раціонально використовувати час праці і відпочинку організовувати своє робоче місце.

До формування цих умінь і якостей особи автор вважає за необхідне, окрім наявної бази заводів та підприємств, створити невелику матеріально-технічну базу дитячого будинку. Зокрема удосконалити слюсарну і столярну майстерні, створити швацьку майстерню, підсобне господарство, теплиці, пташник, город, сад.

3. Економічне виховання і оплата праці вихованців.

Це, на думку автора, один з найважливіших елементів професійної і економічно-соціальної адаптації дітей-сиріт – включення їх в реальні економічні стосунки. Старші діти за роботу на підприємствах і в підсобному господарстві повинні отримувати реальні гроші, згідно виконаній роботі.

Облік роботи повинен вестися в трудових книжках. Але слід сказати, що разом із заходами матеріального заохочення, повинні бути і заходи дисциплінарного стягнення. Це так звані штрафи.

Таким чином, вивчаючи ставлення випускників школи-інтернату до грошей, було виявлено, що часто дитина використовує в ході цього рішення аморальні способи і засоби, тому формування готовності до вирішення соціально-економічних завдань необхідно інтегрувати з етичним вихованням молодшої людини, з вихованням в неї таких якостей, як людяність, готовність допомогти іншим.

Для того, щоб забезпечити ефективність і високий рівень формування вищеназваної готовності, необхідна певна цілеспрямована організаційно-педагогічна робота в ході виховного процесу з дітьми-сиротами в школах-інтернатах.

Традиційна система виховної роботи не вирішує належною мірою вирішення даної проблеми.

Саме тому виникає гостра необхідність в розробці спеціальної навчальної програми «Підготовка дітей-сиріт до вирішення соціально-економічних завдань».

Висновки до другого розділу

На основі проведеного дослідження автор доходить висновку, що процес економічної соціалізації дітей в інтернатних закладах характеризується низкою специфічних рис, серед яких:

- особливості організації виховної системи в закладах інтернатного типу, яка здебільшого не орієнтована на ефективну соціалізацію дитини;
- використання виховних методів, що не забезпечують формування позитивних рис і конструктивних якостей особистості;

- надмірна регламентованість життєдіяльності вихованців, яка обмежує їхню здатність самостійно розподіляти час та планувати дії;
- недостатність контактів із представниками соціального середовища поза межами інтернату, що суттєво ускладнює процес соціалізації;
- формування утриманських установок і відсутність розуміння матеріальної складової життя;
- поверхове засвоєння та недостатнє прийняття соціальних норм і правил поведінки, що визначають критерії суспільної взаємодії;
- несформованість базових умінь та навичок поводження з грошима.

Проведене експериментальне дослідження дало змогу зробити висновок, що змінити зміст та структуру ставлення до грошей старшокласників школи-інтернату можна за допомогою спеціально розробленої програми впливу. За результатами дослідження визначено, що учні школи-інтернату мають високий рівень фіксації на грошах, низький рівень грошової активності та низький рівень уваги до грошей. Реалізована автором тренінгова робота пройшла на досить ефективному та професійному рівні та дозволила сформувати у дітей – випускників школи-інтернату базових уявлень щодо грошей, сімейного бюджету та особливостей економічних взаємовідносин в суспільстві.

За результатами динаміки показників методики ШГУП (М.Сімків) та опитувальника А.Фернема, ми бачимо, що підвищився рівень у показників «схильність до заощадження», «контроль над фінансами», «зв'язок між власними діями та фінансовими результатами», економність», а знизився у показників «грошова одержимість», «влада» та «неадекватна поведінка з грошима», а знизився у показників «тривожність, пов'язана з грошима», «використання грошей як засобу впливу», «зв'язок між власними діями та фінансовими результатами», «неадекватна поведінка з грошима» на

статистично значущому рівні, незначуща різниця спостерігається у зниженні показника «відчуття недостатності грошей».

Результати, отримані в ході роботи дозволили визначити актуальні проблеми економічної соціалізації випускників шкіл-інтернатів та надати ряд рекомендацій щодо їх вирішення. Зокрема автором надано такі основні рекомендації:

- вплив на свідомість членів суспільства стосовно зміни ставлення до вимог виховання дітей-сиріт, умов їх проживання;
- розробити та запровадити державні стандарти підготовки вихователів, вчителів, спеціальних тренерів, які спеціалізуються на економічній соціалізації;
- розробка та запровадження стратегії деінституалізації інтернатних закладів;
- створити мережу громадських організацій, психологічних консультаційних центрів при закладах інтернатного типу, економічних клубів;
- перехід до відкритої, особистісно-розвивальної виховної системи для дітей-сиріт.

ВИСНОВКИ

1. У процесі підготовки магістерської роботи було проаналізовано сутність поняття «економічна соціалізація» та окреслено основні теоретичні підходи до його тлумачення. Встановлено, що соціалізація – це інтеграція особистості у суспільство та різні соціальні спільноти через засвоєння культурних норм, цінностей і моделей поведінки, що формують соціально значущі риси людини. Соціалізація має ключове значення для повноцінного функціонування особистості в соціумі. Економічна соціалізація, як складова загальної соціалізації, визначається як соціально-психологічний процес

включення індивіда в економічну систему суспільства. Вона є важливою як для самої особистості, так і для соціуму загалом, оскільки її деформації негативно позначаються не лише на життєдіяльності конкретної людини, але й на стані економіки в цілому. Даний процес має культурно-історичну зумовленість: у різні історичні періоди суспільство по-своєму вирішує завдання економічної соціалізації. На переломних етапах соціально-економічного розвитку, зокрема в умовах сучасної України, ці питання набувають особливої актуальності. У роботі також визначено основні компоненти економічної соціалізації, показано їхнє значення та специфіку розвитку. Підкреслено, що успішність цього процесу значною мірою залежить від відповідності форм економічних уявлень суспільним вимогам та індивідуальним потребам людини.

2. У дослідженні розкрито значення грошей як одного з ключових чинників економічної соціалізації. Виявлено, що ставлення особистості до грошей є важливим елементом її економіко-психологічних уявлень. Визначено роль національних і економічних чинників у формуванні грошових установок та економічної свідомості. Окрему увагу приділено психології грошей: ставленню до старих і нових грошей у період грошових реформ, особливостям витрачання коштів, соціально-психологічним нормам і цінностям, що регулюють використання грошей. Розглянуто також механізми реалізації індивідуальних інтересів, які безпосередньо впливають на установки та мотивацію економічної активності людини.

3. Результати проведеного дослідження дозволяють зробити висновок, що процес економічної соціалізації дітей, які виховуються в інтернатних закладах, має низку специфічних особливостей:

- виховна система в інтернатах побудована так, що недостатньо орієнтована на розвиток соціалізованої особистості;
- застосовані методи виховання не завжди сприяють формуванню позитивних якостей і рис характеру;

- життя вихованців відзначається високим рівнем регламентованості, що обмежує їхню свободу вибору у використанні часу та видів діяльності;
- контакти з представниками зовнішнього соціуму є мінімальними, що ускладнює процес соціалізації;
- формується споживацька позиція та утриманські установки, через що діти часто не усвідомлюють матеріальної сторони життя;
- випускники інтернатів не завжди повною мірою приймають і засвоюють соціальні норми та правила поведінки;
- відсутність сформованих елементарних фінансових навичок та вміння розпоряджатися грошима.

4. В ході експериментальної роботи вивчено уявлення про гроші та ставлення до них випускників інтернатного закладу. Проведене дослідження дало змогу зробити висновок, що змінити зміст та структуру ставлення до грошей старшокласників школи-інтернату можна за допомогою спеціально розробленої програми впливу. За результатами дослідження визначено, що учні школи-інтернату мають високий рівень фіксації на грошах, низький рівень грошової активності та низький рівень уваги до грошей. Реалізована автором тренінгова робота пройшла на досить ефективному, професійному рівні та дозволила сформувати у дітей – випускників школи-інтернату базових уявлень щодо грошей, сімейного бюджету та особливостей економічних взаємовідносин в суспільстві.

За результатами формувального експерименту, ми бачимо, що підвищився рівень у показників «схильність до заощадження», «контроль над фінансами», «зв'язок між власними діями та фінансовими результатами», економність», а знизився у показників «грошова одержимість», «влада» та «неадекватна поведінка з грошима», знизився у показників «тривожність, пов'язана з грошима», «використання грошей як засобу впливу», «зв'язок між власними діями та фінансовими результатами», «неадекватна поведінка з

грошима» на статистично значущому рівні, незначуща різниця спостерігається у зниженні показника «відчуття недостатності грошей» (*методики ШГУП (М. Сімків) та опитувальника А. Фернема*).

5. Результати, отримані в ході роботи дозволили визначити актуальні проблеми економічної соціалізації випускників шкіл-інтернатів та надати ряд рекомендацій щодо їх вирішення. Зокрема автором надано такі основні рекомендації:

- вплив на свідомість членів суспільства стосовно зміни ставлення до вимог виховання дітей-сиріт, умов їх проживання;
- розробка та запровадження державних стандартів підготовки вихователів, вчителів, практичних психологів, які спеціалізуються на економічній соціалізації;
- розробка та запровадження стратегії деінституалізації інтернатних закладів;
- створення мережі громадських організацій, психологічних консультаційних центрів при закладах інтернатного типу, економічних клубів;
- перехід до відкритої, особистісно-розвивальної виховної системи для дітей-сиріт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова С. Б. Гроші у соціальній взаємодії: досвід дослідження актуальної фінансової культури: Автор. дис. канд. соціолог. наук. Київ, 2002. 22 с.
2. Авер'янова Г. М. Особливості економічної соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. // Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. Київ. ППП., 2005. С. 112 - 163.

3. Акусок А. Соціалізація особистості як психолого-педагогічна проблема. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2005. № 1. С. 23-25.
4. Антонова-Турченко О.Г. «Психологічні особливості розвитку дитини в умовах інтернатного закладу»: Метод. рек., К.: РНМК, 1992. С.264.
5. Байер Е. Соціальне самовизначення вихованців дитячих будинків. *Виховання*. 2009. №1. С.47-50.
6. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Наук.-метод. посібник. К., 1998.
7. Бондар А.Д., Кобзар Б.С. Навчально-виховна робота у школах-інтернатах і групах подовженого дня. К., 1985.
8. Борисова Л. Г. Підліток у бізнесі: соціалізація чи девіація? *Соціологія*. 2001. № 9. С. 68 – 77.
9. Бояринцева А. В. Психологічні проблеми економічної соціалізації. *Педагогіка*. 1994. №4. С. 12 - 18.
10. Верховін В. І., Дробишева Т.В. Економічна психологія К. 1998.
11. Вірна Ж.П. Л. С. Конструктивна психологія як технологія перетворення психіки людини. *Психологічні перспективи*. 2023. Вип. 41. С.41-54
12. Галагузова М.А. та ін Соціальна педагогіка: Курс лекцій. К., 2000. С.212-227.
13. Гальчинський А. Теорія грошей. Київ: Основи. 1996.
14. Гальчинский А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Основи економічної теорії: Підручник. К.: Вища школа, 1995. 471 с.
15. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. К., 1997.
16. Гуманістичні виховні системи вчора і сьогодні / За ред. Н.Л.Селіванової. Х.: «Харків». 1998. 129 с.
17. Дейнека О.С. Економічна психологія. К.: Точка Х. 2000. 342 с.
18. Дайновський Ю. А. Ефективні рішення в мікроекономіці: 505 прийомів бізнесу. Львів: Ініціатива, 1997. 160 с.

19. Інноваційні педагогічні технології: Навч. Посібник / За ред.. І. М. Дичківська. К.: Академвидав., 2004. 396 с.
20. Капська А.Й. Соціальна педагогіка: підручник. К.: Центр навчальної літератури, 2003. 256с.
21. Кобзар Б.С. Педагогіка і психологія. Київ: Академвидав. 1997. 342 с.
22. Кобзарь Б.С. Основи формування гуманних взаємовідносин учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без опіки батьків, у позакласній діяльності. К.: Ліра-К. 1999. 234с.
23. Кон І. С. Психологія ранньої юності. Харків. 2013. 250с.
24. Колесов В. Д., Мягков І. Ф. Учителю о психологии и физиологии подростка. Х.: Ранок. 1986. 80 с.
25. Корнєв М. Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія. К.: Фірма «Довіра». 1995. 266 с.
26. Корнєва М.М, Лебець І.С., Моїсеєнко Р.О. Медико-психологічні та соціальні проблеми дітей-сиріт. К.: Академвидав. 2003. 239с.
27. Кузнецова Т.В., Соколівській В.М. Основи економічної психології. К.: МАУП. 2006. 342 с.
28. Кочкіна Л.С. Підготовка дітей-сиріт до життєвого та професійного самовизначення в умовах будинку дитинства/посібн. для вузів. К.: Просвіта, 1996. 336 с.
29. Лагутін В. Д. Людина і економіка: Навч. посібн. для вузів. К.: Просвіта, 1996. 336 с.
30. Ліханов А.А. Діти без батьків: Книга для вчителя. К., 1997.
31. Ложкін Г.В., Журовльов А.А. Економічна психологія. К.: Вид.Дім «Профспілка». 2004. 231 с.
32. Міщенко Н.Ф. Незагоєні рани дитинства. *Рідна школа*. 1993. №2. С.47.

33. Москаленко В. В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель. *Соціальна психологія*. 2006, № 3. С. 3-17.
34. Москаленко В.В. Особливості соціально-психологічних чинників економічної культури особистості. *Соціальна психологія*. 2006. № 5. С. 26-39.
35. Москаленко В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології. *Соціальна психологія*. 2004. № 2 (4). С.3-18.
36. Мужбаєв К. Економічна депривація, стратегія її подолання та пошук соціальної підтримки. К: Фоліо, 2015. 240 с.
37. Оржеховська В.М., Виноградова-Бондаренко В.Є. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки /Навч. посібник. К., 2004. 172 с.
38. Осьмак Л., Шипіцина А. Психологічні аспекти роботи з дітьми-сиротами. Обласний центр соціальних служб для молоді. Київ. 1998. № 3. С.43.
39. Пальчевський С.С. Соціальна педагогіка: Навчальний посібник для вузів/ С.С. Пальчевський. К.: Кондор, 2005. С. 18-27.
40. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування (Проблеми реформування). К.: Логос, 2000. 120 с.
41. Прихожан А. М., Толстих Н. Н. Психологія сирітства. К.: Клуб сімейного дозвілля. 2007. 416 с.
42. Прихожан А.М., Толстих Н.Н. Діти без родини. К.: Ранок. 1990. 342 с.
43. Прихожан А.М., Толстих Н.Н. Психологія сирітства: Навчальний посібник для вузів за напрямом і спеціальностями психології. 2-е вид. К: Фоліо, 2005. 400 с.
44. Проблеми та соціально-психологічні особливості вихованців дитячих будинків та шкіл-інтернатів. І. А. Крестініна. *Виховання та навчання дітей з порушенням розвитку*. №5. 2007. С. 37-43.

45. Розвиток дитини та її відносин з оточуючими / Под. ред. К. Флейк-Хобсона, Е. Робінсона, П. Скін. К.: Академвидав, 1993. 512 с.
46. Радаєв В.В., Шкаратан О.І. Соціальна стратифікація. К., 1996. 318с.
47. Реан А. А. Соціалізація особистості. URL: <https://surl.li/elqjty>
48. Рожкова Г.С., Супрун М.О. Планування виховної роботи в школах-інтернатах. *Рідна школа*. № 5. 1995. С.34-39.
49. Рубінштейн С. Л. Основи загальної психології URL: <https://psychology.karazin.ua/dist2020/materialy/ZaikaRub.pdf>
50. Скрипченко О.В. Питання і проблемні ситуації з психології та педагогіки. Київ. 1997. 232 с.
51. Слісаренко В.Г. Оптимізація управління навчально-виховним процесом у спеціальних школах-інтернатах для дітей, які потребують особливих умов виховання. К., 1983.
52. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників/ За заг. ред. А. Й. Капської. К., 2000. 246 с.
53. Слюсаренко В.Г. Соціально-педагогічні функції і перспективи розвитку установ інтернатного і напівінтернатного типу в Україні. К., 1996. 232 с.
54. Слюсаревський М.М. Основи соціальної психології: навч. Посібник / за ред. М.М. Слюсаревського. К.: Міленіум. 2008. 536 с.
55. Тарасенко В. І. Л.Шипіцина, А.Андрєєва Підліток: вберегти від зла. К.: Україна, 1992. 111 с.
56. Хутка С. Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття. *Соціологія*. № 9. С. 164-175.
57. Чумак Л. Становлення та розвиток вітчизняної системи соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Рідна школа*. 2008. № 6. С. 68-71.

58. Циба В. Т. Соціологія особистості: системний підхід. К.: Академвидав. 2000. 341 с.
59. Циба В., Шайгородський Ю. Соціальна психологія: навч. пос. Для студ. вищ. навч. закл. / В. Циба, Ю. Шайгородський. Полтава: Інтер Графіка. 2008. 376 с.
60. Яковенко В.С. «Дитина-сирота: розвиток, виховання, усиновлення», Кіровоград, 2007. 137 с.
61. Berti A. The development of economic notions: Single sequence of separate acquisitions / A. Berti, A. Bombi, A. R. de Beni // J. Of Economic sychol. 1986. № 7. P. 415-424.
62. Bruner J., Goodman C. Value and need as organizing factors in perception / J. Bruner, C. Goodman // J. of Abnormal and Soc. Psychol. 1997. № 42 P. 33-42.
63. Burris V. Stages in the development of economic concepts / V. Burris // Hum. Relat. 1983. № 9. P. 791-812.
64. Danziger K. Children's earliest conception of economic relationships / K.Danziger // J. Of Soc. Psychol. 1998. № 47. P. 231-240.
65. Furby L. Sharing decisions and moral judgements about letting others jise one's possessions / L. Furby // Psychol. Rep. 1998. № 43. P. 595-609.
66. Furnham A. Children's understanding of the economic world / A. Furnham// Australian J. of Education. 1996. № 3. P. 219-240.
67. Furnharn A., Cleare A. School children's conceptions of economies: Prices, wages, investments and strikes / A. Furnharn, A. Cleare // J. of Economic Psychol. 2009. № 9. P. 467-479.
68. Furnham A. The perception of poverty among adolescents / A. Furnham // J. Of Adolescence. 1982. № 5. P. 135-142.
69. Furnham A. School children's perception of economic justice: A cross – cultural comparison / A. Furnham // J. of Economic Psychol. 2007. P. 457-467.

70. Furnham A. Just world beliefs in an unjust society: A cross-cultural comparison / A. Furnham // *Europ. J. of Soc. Psychol.* 2015. № 15. P. 363-366.
71. Furnham A., Thomas P Adult's perceptions of the economic socialization of children / A. Furnham, P. Thomas // *J. of Adolescence.* 2014. № 7. P. 217-231.
72. Haire M. Schoolchildren's perception of labour and management / M. Haire, F. Morrison // *J. of Soc. Psychol.* 1957. № 46. P. 179-197.
73. Handbook of socialization theory and research / edited by David A. Goslin. – Chicago, 1978. 342 p.
74. Jahoda G. The construction of economic reality by some Glaswegian children / G. Jahoda // *Europ. J. of Soc. Psychol.* 2009. № 9. P. 115-127.
75. Katona G. Psychological Economics / G. Katona. – New York.: Elsevier, 2015. 322 p.
76. Kourilsky M. The kinder-economy: A case study of kindergarten pupils' acquisition of economic concepts / M. Kourilsky // *Elementary School J.* 1997. № 77. P. 182-191.
77. Kourilsky M., Campbell M. Sex differences in a simulated classroom economy: Children's beliefs about entrepreneurship / M. Kourilsky, M. Campbell // *Sex Roles.* 2014. № 10. P. 53-66.
78. Marshall H. Relations between parent money education practices and children's knowledge and use of money / H. Marshall, L. Magruder // *Child Devel.* 2010. № 31. P. 253-284.
79. Roland-Levy C. Understanding Children's Economic Socialization / C. Roland-Levy // *Understanding Economic. Behavior Kluver.* 1989. 112 p.
80. Sevan G. The development of reasoning about economic events / G. Sevan, S. Weckstrom // *J. Econ. Psychol.* 1989. № 10. P. 495-514.
81. StatSoft, Inc. (2001). Електронний підручник із статистики. StatSoft. WEB: <http://www.statsoft.ru/> .

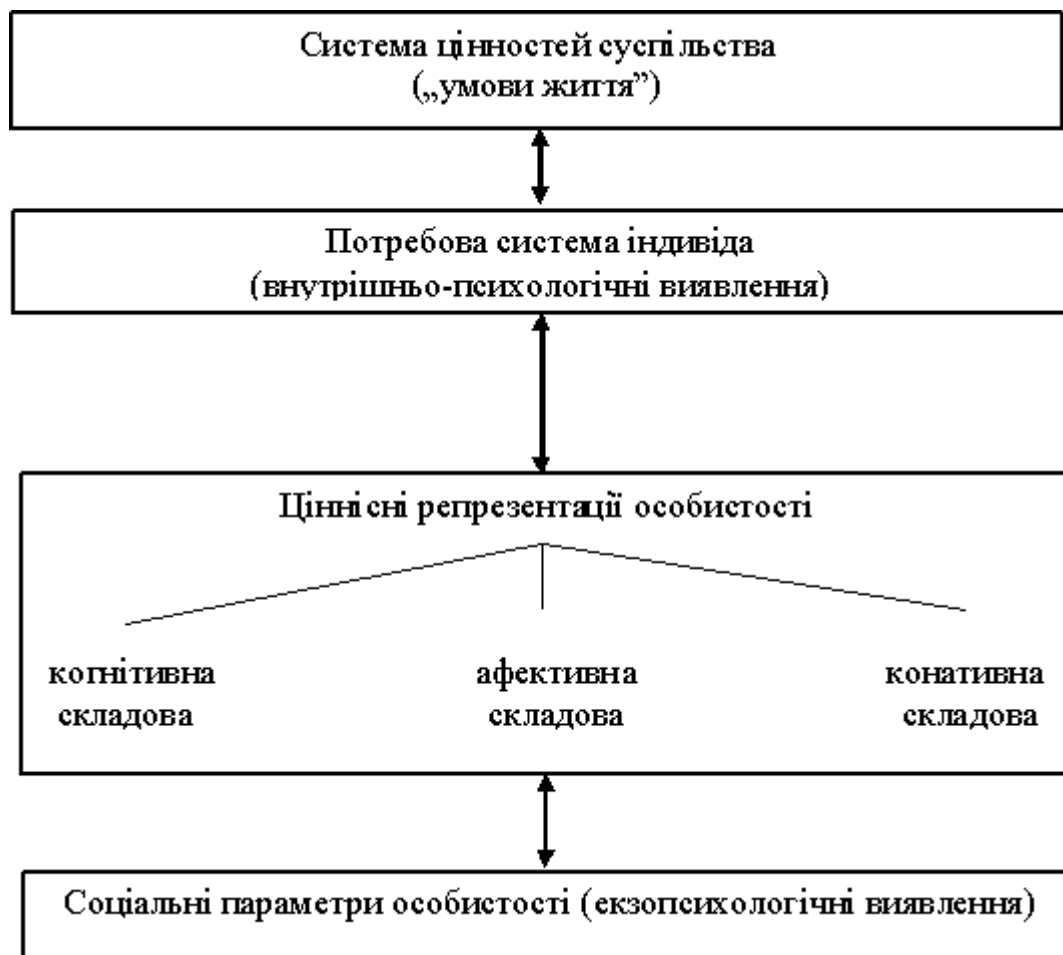
82. Straus A. The development and transformation of monetary meanings in the child/ A. Straus // Amer. Sociolog. Rev. 1992. № 7. P. 257-286.

83. Sutton R. Behaviour in the attainment of economic concepts / R.Sutton// J. Of Psychol. 2012. № 53. P. 37-46.

ДОДАТКИ

Додаток А

Сруктура чинників соціалізації особистості

Додаток Б

Економічні ціннісні репрезентації

Когнітивний компонент	Конативний компонент	Афективний компонент
Економічні уявлення, економічна поінформованість, економічні знання.	Економічне спрямування, економічний інтерес, економічні мотиви	Практичні емоції (задоволення результатом і процесом праці), глоричні емоції (бажання самоствердження, визнання), пугнічні емоції (азарт, ризик), альтруїстичні емоції (бажання приносити іншим радість), комунікативні емоції (спілкуватися, ділитися переживаннями).

Додаток В

Бланк опитувальника А. Фернама.

№	Твердження	1	2	3	4	5	6	7
1.	Я не люблю брати гроші у позику							
2.	Я легко витрачаю гроші							
3.	Я вважаю, що заробіток людини залежить від її здібностей і зусиль							
4.	Я уважно роздивляюся оформлення купюр і монет							
5.	Я горджуся своєю здатністю зберігати гроші							
6.	Навіть якщо у мене багато грошей, я відчуваю провину, витрачаючи гроші							
7.	Я часто мрію про те, що б я зробив, будь у мене велика сума грошей							
8.	Я завжди знаю, скільки я накопив							
9.	Моє фінансове положення краще, ніж думають більшість моїх друзів							
10.	Мені важко приймати вирішення про витрату грошей, незалежно від їх суми							
11.	Я часто використовую гроші, аби впливати на суперників або ворогів							
12.	Я не приховую від інших кількість грошей, що є у мене							
13.	Я зазвичай відчуваю себе краще за тих, хто має менше грошей							
14.	Я завжди перераховую здачу							
15.	Я думаю, що гроші – це єдина річ, на яку я можу покластися							
16.	Я відчуваю себе гірше за тих, у кого більше грошей, ніж у мене							
17.	Я часто витрачаю гроші на себе, коли знаходжуся у поганому настрої							

18.	При покупках в першу чергу я думаю про ціну							
19.	Я вважаю за краще не давати грошей у позику							
20.	Я коплю гроші «про чорний день»							
21.	Якщо у мене є якась сума грошей, я відчуваю себе незатишно, поки не витрачу їх							
22.	Я веду облік своїх витрат і доходів							
23.	Я подаю милостиню							
24.	Моє фінансове положення гірше, ніж думають більшість моїх друзів							
25.	Я часто залишаю дрібну здачу продавцеві							
26.	Для мене задоволення витратити гроші							
27.	Я часто обговорюю з батьками або друзями проблему грошей							
28.	Я торгуюся через ціни при покупках, якщо є можливість							
29.	Я люблю перераховувати гроші							
30.	Я зневажаю гроші і тих, хто ними володіє							
31.	Я відчуваю себе обдуреним, якщо сплачу за щось більше, ніж інші							
32.	Я завжди точно знаю, скільки грошей у мене є з собою							
33.	У нашій країні про людину судять по кількості грошей, що є у неї							
34.	Я думаю про гроші частіше, ніж інші							
35.	Я часто купую непотрібні мені речі лише через те, що ціна на них понижена							
36.	Я відчуваю себе вільнішим, коли у мене є							

	гроші							
37.	Кращий дарунок – це гроші							
38.	Більшість моїх друзів мають більше грошей, ніж я							
39.	Я б використовував всі можливості, аби у мене було досить грошей							
40.	Я розкладаю гроші в гаманці акуратно по вартості							
41.	Я граю в лотереї							
42.	Інколи я купую непотрібні мені речі, аби справити враження на друзів							
43.	Я твердо переконаний, що гроші можуть вирішити всі мої проблеми							
44.	Я заводжу друзів, витрачаючи на них свої гроші							
45.	Питання про мої особисті гроші мене непокоять або дратують							

(«шкала грошових уявлень та поведінки»)

Методика «ШГУП»

Автор методики: А. Фернем (1984).

Автор модифікованого україномовного варіанта: Сімків Мар'яна Володимирівна (2011).

Мета: виявити переважаючий тип грошових настановлень.

Структура методики. Методика складається з 47 тверджень, що відображають 4 типи грошових настановлень.

Інструкція. Просимо Вас відповісти на 47 запитань. Вони спрямовані на визначення Вашого ставлення до грошей. Оцініть їх за 5 – ти бальною шкалою, залежно від того, наскільки Ви згодні чи не згодні з ними.

- 1 — повністю не згідний;
- 2 — не згідний;
- 3 — займаю нейтральну позицію;
- 4 — згідний;
- 5 — повністю згідний.

1. Я часто купую непотрібні мені речі або ті, які не хочу купувати, тільки тому, що їх стало менше у продажу або на них є знижка.
2. Інколи я купую речі, яких не потребую або які не хочу купувати, тільки тому, що вони модні і щоб справити враження на інших.
3. Навіть якщо у мене достатньо грошей, я відчуваю провину, коли витрачаю гроші на необхідні речі, наприклад, одяг.
4. Щоразу, коли я роблю покупку, я знаю, що люди використовують мене.
5. Я часто витрачаю гроші на інших, навіть безглуздо (бездумно), проте дуже неохоче на себе.
6. Я часто кажу: «Не можу собі цього дозволити», незалежно від того, чи так це є насправді.
7. Я завжди знаю, скільки грошей у моєму гаманці чи кишені з точністю до копійки.
8. Я часто маю труднощі, коли приймаю рішення щодо грошових витрат, незалежно від суми.
9. Я відчуваю необхідність сперечатись або торгуватись стосовно ціни майже всього, що я купую.
10. Якщо б я мав вибір, я б надав перевагу щотижневій, а не щомісячній оплаті праці.
11. Я завжди знаю, скільки грошей лежить на моєму рахунку в банку.
12. Якщо в кінці місяця (тижня) у мене залишаються гроші, я почуваю себе некомфортно, доки все не витрачу.
13. Я інколи «купую» дружбу: я дуже щедрий/ щедра з тими, кому хочу сподобатись.
14. Я часто почуваю себе «нижче» тих людей, у кого більше грошей, навіть якщо я знаю, що вони нічого не зробили для того, щоб їх отримати.
15. Я часто використовую гроші в якості зброї, щоб керувати або залякати тих, хто мені заважає.
16. Інколи я відчуваю свою перевагу над тими людьми, у кого менше грошей, незалежно від їхніх здібностей та досягнень.
17. Я твердо переконаний, що гроші можуть вирішити всі мої проблеми.
18. Коли мене запитують про моє фінансове становище, я зазвичай відчуваю тривогу і займаю захисну позицію.
19. Коли я щось купую, я в першу чергу думаю про ціну.
20. Я вважаю, що запитувати людину про її зарплату некультурно.
21. Я почуваю себе невдахою (дурнем), коли заплатив за будь – що більше, ніж сусід.
22. Я вважаю за краще накопичувати гроші, оскільки у будь – який момент може щось трапитись, і мені потрібна буде готівка.
23. Скільки би я не зекономив, завжди буде мало.
24. Я вважаю, що гроші — це єдине, на що можна розраховувати.
25. Що стосується того, що можна купити за гроші, я вважаю: купити можна рівно стільки, за скільки заплачено.
26. Я вважаю, що гроші дають людині велику владу.
27. Я завжди вчасно оплачую рахунки (за телефон, воду, електроенергію та ін.).

28. На мою думку, час, який не використаний на «заробляння грошей», є змарнованим.
29. Я інколи оплачую рахунок у ресторані чи магазині, навіть якщо мені здається, що мене обрахували, оскільки я боюся викликати гнів офіціанта або продавця.
30. Якщо мені заборгували гроші, я боюся нагадувати про це.
31. Я не люблю позичати гроші в інших (за винятком банку) і беру в борг лише в ситуації абсолютної необхідності.
32. Я вважаю, що краще не давати грошей у борг.
33. Мої фінансові справи є кращими, ніж думає більшість моїх друзів.
34. Я готовий практично на все в рамках закону, тільки б було достатньо грошей.
35. Я вважаю, що краще тратити гроші на речі довготривалого використання, а не на товари, які швидко псуються (продукти харчування, квіти).
36. Я горджусь своїми фінансовими успіхами — зарплатою, багатством, інвестиціями та ін., нехай мої друзі про це знають.
37. Мої фінансові справи гірші, ніж думає про це більшість моїх друзів.
38. У більшості моїх друзів грошей менше, ніж у мене.
39. Я вважаю, що приховувати подробиці мого фінансового становища від друзів та родичів — це розсудливо.
40. Гроші часто стають причиною суперечок з моїм партнером (чоловіком/дружиною, коханим/коханою).
41. Я вважаю, що мій теперішній дохід набагато нижчий від того, який я заслуговую на цій роботі.
42. Я вважаю, що я погано контролюю своє фінансове становище і не можу його змінити.
43. Я думаю про гроші набагато частіше, ніж більшість знайомих мені людей.
44. Я постійно хвилююсь за своє фінансове становище.
45. Я часто фантазую про гроші і про те, що з ними можна зробити.
46. Я горджусь своїм умінням економити гроші.
47. В Україні людей порівнюють за кількістю грошей.

Таблиця 9 — Ключ для обрахування сирих балів

Назви шкал	Номери тверджень
Грошова одержимість	10, 14, 17, 18, 23, 24, 26, 32, 34, 40, 41, 43, 44, 45, 47
Влада	13, 15, 16, 28, 31, 33, 36, 38
Економність	6, 7, 9, 11, 19, 20, 22, 25, 27, 35, 39, 46
Неадекватна поведінка	1, 2, 3, 4, 5, 8, 12, 21, 29, 30, 37, 42

Таблиця 7 — Таблиця переведу сирих балів у стандартизовані Т-бали (стени)

Шкали	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Грошова одержимість	15–21	21–27	28–32	33–37	38–43	44–48	49–53	54–59	60–64	65–75
Влада	8–9	10–12	13–14	15–17	18–19	20–22	23–24	25–27	28–30	31–40
Економність	11–20	21–25	26–29	30–33	34–37	38–41	41–46	47–50	51–54	55–60
Неадекватна поведінка з грошима	—	11–15	16–20	21–24	25–28	29–33	34–38	39–42	43–46	47–60

Хід роботи. Досліджуваним роздають бланки для відповідей і пропонують оцінити кожне твердження за 5 – бальною шкалою.

Опрацювання результатів. Після проведення дослідження підраховують суму сирих балів, які набрав досліджуваний за кожний тип ставлення до грошей (шкалу). Кількість балів відповідає обраному варіанту відповіді (від 1 до 5). Після чого, за допомогою таблиці 8, сирі бали переводять у стандартизовані Т – бали (стени).

Інтерпретація результатів. У даній методиці беруть до уваги лише ті грошові установки, за які респондент отримав найменшу (1–4 стени) та найбільшу (7–10) кількість стенив.

«Грошова одержимість»

Низькі показники (1–4 стени). Людина вважає, що не варто постійно думати про гроші і хвилюватись за своє фінансове становище. Гроші, на її думку, це не єдине, на що можна розраховувати, і вони не вирішують усіх проблем. Така особа не відчуває себе нижче від тих людей, у кого грошей більше, ніж у неї.

Високі показники (7–10 стенив). Людина постійно відчуває потребу у грошах і готова на все в рамках закону заради їх примноження. Постійно хвилюється за своє фінансове становище та часто фантазує про те, що можна придбати за гроші. Вважає, що її дохід менший, ніж вона заслуговує на своїй роботі, і відчуває себе нижче, від тих, у кого дохід більший. Така людина думає, що гроші — це єдине, на що можна розраховувати, і вони можуть вирішити всі її проблеми. На її думку, скільки б не зекономив, завжди буде мало. Віддає перевагу щотижневій зарплаті та намагається не давати грошей у борг.

«Влада (сила)»

Низькі показники (1–4 стени). Така особа не використовує гроші в якості зброї з метою впливу на інших людей. Гроші для неї не є предметом гордості та вона не вважає, що гроші дають їй перевагу над тими, у кого їх менше. *Високі показники (7–10 стенив).* Для людини гроші — це засіб, за допомогою якого можна впливати на інших людей та досягати таким чином власних цілей. Вона може використовувати гроші для того, щоб керувати, залякувати та «купувати» людей власною щедрістю. Гордиться власними фінансовими успіхами та намагається не брати грошей у борг.

«Економність»

Низькі показники (1–4 стени). Людина не схильна до економії та накопичування грошей. Також вона не приховує свої доходи від близьких та друзів. Не завжди знає точно, скільки грошей у її гаманці та на рахунку у банку. *Високі показники (7–10 стенив).* Така Людина завжди намагається економити гроші та гордиться цим умінням. Часто обмежує себе у покупках, намагається купувати речі довготривалого використання, завжди думає про ціну та постійно відчуває потребу сперечатися стосовно ціни товарів, які купує. Вона завжди знає точну кількість грошей, якими володіє, вчасно сплачує рахунки задля уникнення штрафів. Людина вважає за потрібне не розголошувати інформації стосовно власних доходів та вважає, що розпитувати людину про її зарплату некультурно.

«Неадекватна поведінка з грошима»

Низькі показники (1–4 стени). Така Людина добре контролює своє фінансове становище та адекватно поводить з грошима, тобто легко приймає рішення стосовно власних покупок, купує тільки потрібні їй речі і не відчуває провини, коли витрачає гроші.

Високі показники (7–10 стенив). Людина часто купує непотрібні їй речі тільки тому, що на них є знижка чи вони є модними. Їй важко приймати рішення стосовно покупок, і вона часто залюбки витрачає гроші на інших людей, проте дуже неохоче на себе. Така особа відчуває провину, коли витрачає гроші, проте не комфортно себе почуває, доки все не витратить. Вона погано контролює своє фінансове становище та вважає, що не може його змінити.

Програма «Економіка в нашому житті»

Пояснювальна записка

Програма «Економіка в нашому житті» складається з соціально-психологічних ігор з економічним змістом, розрахована на дітей старшого підліткового віку і допомагає в оволодінні системою знань економічного характеру, формуванні емоційно-оцінного ставлення до основних економічних проблем та адекватних економічно-ціннісних орієнтацій, сприяє набуттю навичок рольової поведінки, що імітує економічні відносини.

Мета програми полягає в підвищенні ефективності процесу економічної соціалізації дітей старшого підліткового віку.

В основу програми були покладені наступні **принципи**:

- принцип суб'єктності, який полягає в необхідності врахування і підкріплення акцентів на психічному у аналізі зв'язку економічних та соціально-психологічних феноменів у процесі економічної соціалізації;
- принцип орієнтації на цінності, який полягає у здійсненні економічної соціалізації через призму формування системи загальнолюдських цінностей та особистісних якостей, необхідних для успішної взаємодії в економічній діяльності;
- принцип творчої активності – залучення дітей у різноманітні економічні ситуації, створення умов для самовиявлення кожної дитини;
- принцип партнерського спілкування – визнання поглядів та інтересів однолітків;
- принцип дослідницької позиції – створення різноманітних економічних ситуацій для самостійного пошуку припустимих, економічно доцільних рішень;
- принцип доступності – уникнення зайвих, часто другорядних і недоступних даному віковому періоду економічних понять.

Завдання:

1. Засвоєння старшими дошкільниками об'єму необхідних економічних знань у процесі розв'язання ігрової задачі економічного характеру.
2. Формування емоційно-оцінного ставлення до основних економічних проблем.
3. Формування у старших підлітків системи ціннісних орієнтацій, що передбачає дбайливе, економне відношення до об'єктів навколишнього середовища, засноване на розумінні взаємозв'язків між суспільством, людиною і природою.
4. Набуття навичок рольової поведінки, що імітує економічні відносини.
5. Формування економіко-моральних норм стосунків при взаємодії з іншими людьми, відношенням до себе.
6. Розвиток мислення, пов'язаного, перш за все, з формуванням теоретичних понять економічного характеру.
7. Розвиток навички рефлексії до себе, до своєї діяльності, до діяльності інших людей.
8. Формування економіко-психологічних якостей особистості.
9. Розширення досвіду спільної діяльності.

Заняття проводяться з групою підлітків (10-15 дітей) один раз на тиждень.

У будові заняття виділяємо 3 умовні частини: інформаційно-мотиваційну, особистісно-винахідницьку та аналітичну.

1. Етап – інформаційно-мотиваційний. Включає в себе інформацію щодо об'єкту чи процесу вивчення та виникнення проблемної ситуації.

2. Етап – особистісно-винахідницький (безпосередньо соціально-психологічна гра):

а) спільне обговорення, складання плану дій, розподіл обов'язків, ролей;

б) безпосередні дії з реалізації плану в змінних умовах, що ускладнюють задану ігрову ситуацію.

3. Етап – аналітичний. Обговорення гри і спільний пошук інших варіантів досягнення результату гри.

Структура програми

Тема блоку	№	Підтема
Подорож у країну Економіка	1	Що таке економіка, навіщо вона потрібна?
	2	Гроші – засіб обміну товарами між людьми
	3	Потреби людини
	4	Праця
Ресурси	5	Природні ресурси
	6	Трудові і економічні ресурси
Економіка міста	7	Якби я був мером міста...
	8	Бюджет міста
Школа бізнесу	9	Банк
	10	Виробництво товарів
	11	Реклама.

Заняття 1. Подорож у країну Економіка. Що таке економіка, навіщо вона потрібна?

Мета: ознайомити дітей із терміном «економіка», формувати знання економічної спрямованості.

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. Сьогодні ми з вами відправимось у країну Економляндію.

Як

ви думаєте, що це за країна така?

Відповіді дітей.

Психолог. Що ви уявляєте, коли чуєте слово “економіка”?

Відповіді дітей.

Виявляється, з економікою стикається будь-яка людина. Але як? Ви їдете в автобусі, купуєте хліб, телефонуєте, дивитесь телевізор, читаете книгу, а економіка завжди поруч з вами.

Психолог. Я згодна з вами, що це, насамперед, заводи, фабрики – це сфера промисловості.

На заводах виробляють станки та машини, трактори і трамваї – це транспорт.

На фабриках шують одяг, взуття, сумки та інші товари, які потім ми купуємо в магазинах, на ринках, таким чином, відбувається торгівля.

Будівельники будують вокзали, магазини, будинки – це будівництво.

Багато людей займається вирощуванням різної городини, худоби – це сільське господарство.

Існує також економіка, яка пов'язана з домом. Людині, насамперед, потрібна їжа, вода, одяг, тепло. Жити та відпочивати вдома вона може тільки тоді, коли все це в неї є. Тому маленька домашня економіка дуже потрібна людям.

Отже, економіка складається з промисловості, сільського господарства, будівництва, торгівлі, транспорту.

Всі ці складові пов'язані між собою.

У промисловій галузі виробляють предмети, які необхідні в сільському господарстві – сільськогосподарські інструменти (лопати, граблі та ін.), трактори, продукти споживання, а сільське господарство, наприклад, вирощує сировину для промисловості (льон для пошиття одягу, соняшники для вироблення олії)

Будівельники будують магазини, заводи, фабрики, а інші, вже збудовані заводи, виробляють будівельні матеріали для будівельників.

Без транспорту неможливе будівництво, адже саме транспорт привозить будівельні матеріали будівельникам.

Було б дуже важко вирощувати і обробляти городину вручну, тому і тут допомагає транспорт.

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. Зараз я пропоную Вам пограти в економічну гру. Я буду кидати по черзі всім учасникам гри м'яч, називаючи якесь слово. Якщо це слово стосується економіки, ви маєте відповісти «Так», якщо не стосується – «Ні».

Орієнтовний перелік слів: гроші, м'яч, ціна, завод, фабрика, професії, гарбуз, виробництво, стілець, кішка та ін.

Якщо виникає спірне слово, то дитині пропонується довести свою думку.

III етап – аналітичний.

Психолог. Отже, що ж таке економіка?

Відповіді дітей.

Психолог. Це сфера суспільства, без якої було б неможливе існування людини.

Заняття 2. «Гроші – засіб обміну товарами між людьми»

Мета: ознайомити дітей із функцією грошей, уточнити та розширити знання дітей про українські гроші – гривні, копійки, про використання та призначення грошей; про їх зовнішній вигляд та відмінність між собою. Формувати бережливе ставлення до грошей, ощадливість, економність.

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. На сьогоднішньому занятті пропоную вам відкрити власні крамнички. Що нам потрібно для того, щоб це зробити?

Діти. Нам потрібно зробити макети товару, який буде у нас продаватися.

Психолог. Правильно. Тому пропоную вам розділитись на групи, кожна з яких із доступних ресурсів (пластиліну, паперу) виробляє певний

товар (їжу, одяг, питну воду, будівельні матеріали). А зараз обговоріть у групі, що саме ви будете виробляти.

II етап – особистісно-винахідницький

(Відбувається процес домовленості між дітьми, що саме вони будуть виробляти та сам процес вироблення товару)

Психолог. Пропоную вам обрати, хто буде директором крамниці, хто – продавцем, а хто – покупцями (відбувається самостійний вибір ролей, враховуючи сумісність особистісних якостей кожної дитини і персонажа, якого вона буде грати). Всі готові – відкриваємо наші крамниці. Але що ж потрібно для купівлі будь-якої речі?

Діти. Гроші.

Психолог. Справді, майже все, що маємо – продукти, одяг, книги, меблі тощо – ми купуємо за гроші. А для чого ще потрібні гроші? (Платити за квартиру, світло, воду, проїзд у транспорті, за квитки в кінотеатр тощо).

Звідки ж беруться гроші?

Діти. Дорослі заробляють їх своєю працею.

Психолог. Так, а ще держава виплачує студентам стипендію, а пенсіонерам – пенсію. Але ж ми поки що не заробили грошей, як же ми можемо отримати потрібну річ?

Відповіді дітей. (Потрібно підвести дітей до висновку, що необхідний обмін продуктами економічної діяльності).

Психолог. Уявіть собі, що колись дуже-дуже давно грошей не було зовсім. Щоб існувати, люди мали обмінювати товар на товар. Але були речі, які цінувалися особливо високо, такі, як сіль, тканини та хутро звірів. Поступово вони почали виконувати функцію грошей. Але з використанням такої «валюти» було пов'язано багато незручностей: з часом хутро псувалося (втрачало блиск, облазило), отже, знецінювалося, і під час купівлі-продажу люди не завжди знали, скільки коштує той чи інший товар. Для усунення складності купівлі-продажу товару люди вирішили використовувати єдину

грошову одиницю. А скажіть, як називаються гроші в нашій державі і які вони бувають?

Діти. Гривні.

Психолог. Правильно. Гривні – паперові і металеві гроші різної величини. Вони різняться за матеріалом і картинками. Гривня – це наша національна валюта. Свою грошову одиницю має кожна незалежна і самостійна держава.

Пропоную директорам магазинів зібратися на збори, де вирішити і розробити нашу власну грошову одиницю. (При безпосередній допомозі вихователя діти розробляють макет грошової купюри).

III етап – аналітичний.

Психолог. А де дорослі беруть гроші?

Діти. Їм видають зарплату.

Психолог. Так, дорослим, дійсно, видають зарплату за те, що вони працюють. А ми на початку заняття теж плідно попрацювали – скільки різноманітних товарів виготовили. За це кожний отримає зарплату. (Діти отримують грошові купюри). Тепер кожен з вас може щось купити у наших казкових крамницях. (Відбувається процес куплі-продажу у казкових крамницях).

Насамкінець зауважу: щоб заробляти гроші, треба працювати, а щоб вони довше трималися, треба вчитися правильно їх витратити. Але про це ми поговоримо іншим разом.

Заняття 3. «Потреби людини».

Мета: дати уявлення про економічну категорію «потреби», формувати у дітей уявлення про власні потреби в різних ситуаціях, потреби оточуючих людей, рослин, тварин; розширювати уявлення дітей про безліч потреб, життєво важливих для людей, про економічні потреби, про товари і послуги, яких потребують люди; вчити виділяти першочергові потреби (їжа, вода, повітря, житло, одяг, взуття, тощо); розвивати творчі здібності і уяву дітей, їх

здатність брати участь у дискусіях, вчити вислуховувати думки інших, ввічливо відстоювати свою точку зору.

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. На сьогоднішньому занятті пропоную вам відправитися на Острів Потреб. А хто з вас чув таке слово «потреби»? Що воно означає?

Відповіді дітей.

Психолог. Потреби – це те, що людині необхідно для того, щоб жити. Наприклад, людина, як жива істота, подібно тваринам і рослинам, потребує води, повітря, тепла, світла, їжі. Без них неможливо або дуже важко існувати протягом тривалого часу. Тварини і рослини задовольняють свої потреби з природи або рук людини. Людина ж задовольняє життєві потреби як з природних джерел, так і за допомогою економіки, господарства. Наприклад, коли ми хочемо їсти, як ми можемо задовольнити таку нашу потребу?

Діти. Поїсти, сходити в магазин і купити поїсти, попросити їсти у дорослих та ін.

Психолог. Потреба у їжі, воді, повітрі, потреба у безпеці, одязі, житлі – це першочергові людські потреби, без задоволення їх не може існувати жодна людина. Дитина, яка хоче їсти, пити або не має одягу та житла, не захоче гратися в різні ігри, їй спочатку треба вгамувати голод, спрагу. Спочатку треба задовольняти потреби в їжі, одязі, житлі (першочергові), а вже потім другорядні: ігри, розваги, подорожі та інше.

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. Уявіть собі, що ви летите в літаку. Діти заздалегідь поділені на групи. У нашому літаку є пілот і пасажери. Домовтеся у групі, хто буде командиром літака (відбувається самостійний вибір дітьми пілота, враховуючи сумісність особистісних якостей кожної дитини і персонажа пілота, якого вона буде грати). Раптом ваш літак починає падати і ви опиняєтесь на острові. Ваш літак розбився, проте у вас працює рація. По

рації, що запрацює через годину, потім на наступний день, потім через тиждень, потім тільки через місяць і востаннє через рік, ви можете замовити зі списку те, що вам потрібно, але тільки що-небудь одне. Подумайте і вирішіть, що ви хочете, щоб доставили на острів через годину, через день, через тиждень, через місяць і через рік?

Список (унаочнений предметними картинками): - їжа; - морозиво; - книги, журнали, газети; - ігри, іграшки; - вода; - медикаменти; - одяг; - телевізор; - радіоприймач; - ноутбук; - телефон; - одноліток (друг, подруга); - мама; - тато; - інші предмети.

За наведеними назвами приховані певні потреби: потреба в спілкуванні з батьками і однолітками (мама, тато, одноліток); потреба в задоволенні (ігри, іграшки, морозиво) і першочергові потреби (їжа, медикаменти, вода, одяг).

Крім цього, представлені предмети, що сприяють реалізації потреби в пізнанні – атрибути минулого покоління (книги, журнали, радіо, телевізор) і сьогоdnішнього дня – ноутбук, телефон).

Мета гри полягає у навчанні дітей виокремлювати першочергові потреби від другорядних та у формуванні вміння відстоювати власну думку.

III етап – аналітичний.

Психолог. Пропоную заслухати наших пілотів, які робили замовлення по рації.

На цьому етапі разом з дітьми з'ясовуються причини, згідно яких ті або інші потреби вимагають обов'язкового першочергового задоволення (їжа, вода, повітря, житло, одяг, взуття, безпека, медична допомога, транспорт і т.д.)

Обговорення: що необхідне для задоволення кожної з потреб, які для цього потрібні товари і послуги?

Психолог. Яка з команд, на ваш погляд, правильно (раціонально) використала свою можливість замовити щось по рації? чому? (Діти доводять свою думку).

Заняття 4. «Праця».

Мета: ознайомити дітей з роботою Біржі праці; уточнити та розширити знання дітей про суспільний характер праці, взаємозв'язок між різними професіями, які слугують створенню матеріальних та духовних благ для людей; показати роль праці в житті людини, необхідність та переваги поділу праці; за свою роботу люди отримують заробітну платню (більше та краще працюєш – більшу платню отримаєш). Формувати ощадливість, економність, працелюбність. Виховувати розуміння моральної значущості праці, свідоме ставлення до неї та повагу до людей праці.

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. Сьогодні ми з вами будемо вчитися заробляти гроші. А для чого людям потрібні гроші?

Діти. Щоб купити їжу, одяг, ін.

Психолог. Так, гроші потрібні для того, щоб задовольнити наші потреби.

А яким чином ми можемо отримати гроші?

Діти. Гроші отримують за роботу.

Психолог. Так, недарма в народі кажуть: «Тяжко тому жити, хто не хоче робити». Кожній людині потрібно працювати для того, щоб задовольнити свої потреби. Одна людина не може робити все. Тому вона вибирає ту справу, яка в неї виходить краще. Це означає поділ праці.

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. А зараз пропоную вам відвідати «Біржу праці» – це така організація, яка допомагає знайти роботу людям. Досвідчений консультант запропонує вам роботу, виконавши яку, ви отримаєте зарплату в бухгалтерії, а потім зможете використати зароблені гроші на свій розсуд.

Діти за допомогою консультанта (роль консультанта грає дорослий) обирають собі роботу у виробничій сфері або у сфері послуг. Наприклад:

допомогти мити посуд, допомогти пересаджувати квіти, витирати пил, робота перукарем, продавцем і ін. Декілька дітей виконують ролі бухгалтерів (вирішують скільки коштує виконання кожної роботи і видають зарплату) та наглядачів (спостерігають за ретельністю виконання обраних робіт). Потім виконують обрану роботу, причому потрібно підвести дітей до розподілу обов'язків при виконанні спільної роботи. Наприклад: один миє посуд, другий – витирає та ін. Після виконання роботи отримують зарплату.

III етап – аналітичний.

Психолог. Скажіть, чи легко заробляти гроші?

Діти. Ні.

Психолог. Тому і витратити їх треба дуже обережно. Подумайте, що потрібно вам. (Діти самостійно витрачають зароблені гроші).

Заняття 5. «Ресурси. Природні ресурси»

Мета: формувати у дітей уявлення про природні ресурси: що означає слово «ресурси», що належить до природних ресурсів. Уточнити відомості про важливість природних ресурсів для економічної діяльності й життя взагалі.

Виховувати дбайливе ставлення до природних ресурсів, ощадливість і раціональність, почуття господаря.

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. Сьогодні ми познайомимось ще з одним цікавим економічним словом «ресурси». Можливо хтось знає, що це таке «ресурси»?

Відповіді дітей

Психолог. У нашу мову це слово прийшло з Франції. Воно означає цінності, запаси, щось дороге. Існують капітальні ресурси – трактори, машини, комп'ютер, їх виготовили люди. А є природні ресурси – їх нам дарує природа.

Вони теж різні: водні (дарує вода), земельні (дарує земля), рослинні (дарують ліси, поля), тваринні (дарує нам живий навколишній світ). У природі людина може знайти всі необхідні ресурси. Природа без людини обійтися може, а людина – ні. Проте багато ресурсів зменшуються або зникають зовсім. Особливо їх стає менше, коли люди погано, легковажно, нераціонально до них ставляться.

Наприклад, коли люди засмічують озера й річки, що з ними відбувається?

Діти. Вони висихають.

Психолог. Коли розводять багаття в лісі?

Діти. Стає менше рослинності, засмічується повітря.

Психолог. Коли мисливці-браконьєри відстрілюють тварин?

Діти. Деякі види тварин і птахів зовсім зникають.

Вихователь. Вирубують ліси?

Діти. Стає менше грибів, ягід, тварин і птахів і т. д.

Психолог. Існують такі ресурси, які відновити неможливо: дерева можна посадити, а вугілля в землю не додаси. Сьогодні я пропоную вам стати справжніми господарями природних ресурсів. Послухайте одну історію. Біля одного великого міста, в лісі, жив чоловік. Був у нього шматочок поля, діляночка лісу і велике болото. Занедужав чоловік, відчув близьку смерть.

Покликав він тоді синів і розділив своє багатство. Старшому віддав поле, середньому – ліс, а найменшому дісталось велике болото, що межувало між лісом і полем братів. Побачив батько, що найменший син зажурився, отримавши такий спадок, і сказав тоді: «Коли будеш мати мудру голову і працюючі руки, то й болото зробить тебе багатим».

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. А зараз кожна група обговорить і порадить, як братам раціональніше і з вигодою для себе розпорядитися спадком?

I група – обдумує, як правильно старшому синові розпорядитися отриманим спадком – полем?

II група – обдумує, як правильно середньому синові розпорядитися отриманим спадком – лісом?

A III група – обдумує, як можна використати болото для примноження отриманого спадку? (продати болото, видобувати торф, продавати торф на поля, запропонувати старшому братові торф'яні добрива на поле, а середньому – захист від болота для його лісу. Укласти з ними взаємовигідну угоду і, заручившись допомогою братів, осушити болото. Посадити культурні рослини. (Сусідство великого міста гарантує збут продукції), розчистити болото. Зробити ставок. Займатися розведенням риби і ін.)

III етап – аналітичний.

Психолог. Подумайте і скажіть: чи є в нашому місті які-небудь природні ресурси?

Діти. Річка, ліси навколо міста, нафтові розробки, торф і ін.

Психолог. А як ми можемо врятувати їх від зникнення?

Діти. Треба нагадати людям, що природні ресурси треба використовувати ощадливо: не смітити, не йти з лісу, поки не згасне розпалене багаття та ін.

Психолог. Пропоную вам придумати і намалювати плакат на захист природних ресурсів.

Діти малюють плакат.

Психолог. Тепер ми, насправді, можемо називати себе ощадливими господарями нашого міста.

Заняття 6. «Ресурси. Трудові ресурси»

Мета: розкрити зміст поняття «трудові ресурси», «вакансія»; продовжувати знайомство з Центром зайнятості; навчати виділяти в собі риси характеру, які стануть у нагоді при виконанні тієї чи іншої роботи, виховувати вміння репрезентувати себе.

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. Ми з вами вже познайомились зі словом “ресурси”.

Нагадайте мені, що воно означає?

Діти. Це те з чого і за допомогою чого ми щось виготовляємо.

Психолог. Які природні ресурси ви знаєте?

Діти. Земля, водойми, корисні копалини і ін.

Психолог. Тобто ті багатства, що дарує нам природа. Ще є капітальні ресурси, що це?

Діти. Різні машини, обладнання та ін.

Психолог. Тобто, те за допомогою чого ми виготовляємо товар. Крім природних та капітальних, є ще і трудові ресурси. Трудові ресурси - це люди, які мають знання та навички щоб виконувати певну роботу. Наприклад, що має знати і вміти людина, щоб бути поваром?

Відповіді дітей.

Психолог. А щоб бути будівельником, перукарем?

Відповіді дітей.

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. А зараз я пропоную вам відправитись до Центру зайнятості. Ми вже одного разу його відвідували. Згадайте, коли?

Діти. Коли вчилися заробляти гроші. В Центрі зайнятості нам пропонували різну роботу.

Психолог. А ще в Центрі зайнятості пропонують різні вакансії – це вільні місця на підприємствах, на які потрібні робітники, тобто трудові ресурси. Я, як представник Центру зайнятості, пропоную кожному подумати і вибрати для себе роботу, яку він може виконувати найкраще з усіх, а також згадайте, як називається професія людини, роботу якої ви хочете виконувати.

Діти обирають професію для себе.

Психолог. Майже завжди буває так, що багато людей претендують на одну вакансію. Наприклад, хто з вас вважає, що він може бути будівельником?

(Зазвичай, декілька дітей обирають однакові професії)

Психолог. А будівельній організації потрібен лише один будівельник. Тоді влаштовується конкурс серед претендентів на цю посаду, з метою дізнатися, хто ж із них є найкращим? Зараз і ми влаштуємо такий конкурс. Кожен із вас має представити себе так, щоб роботодавці обрали кращим претендентом на посаду саме вас. Подумайте, які у вас є риси характеру, знання і вміння, що характеризують вас, як найкращого робітника в обраній сфері діяльності.

Діти з допомогою дорослих обговорюють, як можна вигідніше себе представити.

ІІІ етап – аналітичний.

Відбувається конкурс представлень, де обираються кращі представники на обрану посаду.

Вихователь. Як ви гадаєте, чи кожна людина може бути, наприклад, будівельником чи перукарем?

Діти. Ні.

Психолог. А якою повинна бути людина, щоб її вважали справжнім майстром своєї справи?

Діти. Людина має все знати про свою професію, вміти виконувати свою роботу, мати відповідні риси характеру і ін.

Психолог. Якщо всі люди у нашій країні будуть справжніми майстрами своєї справи, тоді у нас будуть найкращі в світі трудові ресурси, а значить наше виробництво буде приносити великі доходи і ми будемо найбагатшою і найщасливішою країною.

Заняття 7. «Економіка міста. Мер міста»

Як би я був мером міста...

Мета: Дати уявлення про бюджет міста; продовжувати знайомити дітей з поняттями «доходи» і «витрати»; продовжувати навчати виділяти в собі риси характеру, які стануть у нагоді при виконанні тієї чи іншої роботи, виховувати вміння репрезентувати себе.

Матеріал: ватмани, олівці.

Ролі: кандидати в мери міста, радники, виборці

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. Діти, з чого складається країна?

Діти. Країна складається з багатьох міст та сіл.

Психолог. Так, а кожне місто чи село складається з людей, які мешкають у ньому. Так само і економіка країни теж складається з економіки кожного міста чи села, які мають свій місцевий бюджет. Бюджет нашого міста поповнюється місцевими підприємствами. Заводи та фабрики виробляють продукцію, потім її продають, а отримані гроші йдуть у бюджет міста. А чим славиться наше місто?

Відповіді дітей.

Психолог. Наше місто корабелів і раніше значний прибуток у місцевий бюджет приносило суднобудування.

А як ви вважаєте, на що витрачаються гроші з місцевого бюджету?

Відповіді дітей.

Психолог. Місцевий бюджет витрачає гроші на покращення життя в місті: будівництво магазинів, лікарень, парків, шкіл, ремонт автомобільних доріг, і навіть наш заклад побудований за кошти бюджету. А розпоряджається, на що витратити місцевий бюджет, адміністрація міста. Це така головна організація в місті. Очолює її мер міста.

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. Я пропоную вам уявити, що наша група – це невеличке місто.

У ньому теж є адміністрація, яка вирішує, куди витратити місцевий бюджет. Давайте разом оберемо, хто буде мером нашого міста. Як ви вважаєте, чи кожна людина може бути мером міста?

Відповіді дітей.

Психолог. Якими якостями вона має володіти?

Діти. Бути розумною, вміти домовлятися, вміти брати на себе відповідальність і ін.

Психолог. Давайте тепер з нашої групи оберемо дітей, які в більшій мірі володіють цими якостями.

З групи вибираються декілька кандидатів на пост мера міста. Кожний з них підбирає собі команду з 3-4-х дітей. Інші – виборці.

Психолог. У нас є багато кандидатів на пост мера міста. Але ми забули, що у кожного мера є свої помічники – радники, тому нехай тепер наші кандидати на посаду мера самі оберуть собі 3 радників. А всі інші будуть виборцями.

Кандидати в мери міста зі своїми командами готують передвиборчу програму на тему: як би я покращив життя у нашому місті. Програма може бути у словесній формі, а може бути намальована. Після представлення передвиборчої програми виборці можуть задавати питання до кандидатів у мери.

Кандидати у мери пропонують свої передвиборчі програми.

Відбувається голосування і обирається мер.

III етап – аналітичний.

Психолог. Як ви вважаєте, чи легко бути мером міста?

Відповіді дітей.

Психолог. Як ви думаєте, чому ви обрали на пост мера міста саме (ім'я обраної дитини)?

Відповіді дітей.

Психолог. Чи тільки від мера залежить, яким буде наше місто?

Відповіді дітей.

Психолог. Тож давайте дбайливо і ощадливо ставитись до всього, що є в нашому місті. Тоді воно буде найбагатшим і найкрасивішим містом.

Заняття 8. «Економіка міста. Бюджет міста»

Мета: Продовжувати знайомити дітей з поняттями «доходи» і «витрати», «бюджет міста». Виховувати раціональну поведінку, вдумливе ставлення до витрат, ощадливість. Навчати приймати виважені рішення.

Матеріал:

Ролі: Мер міста, адміністрація, населення

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. На попередньому занятті ми обрали членів адміністрації і мера міста. А для чого місту потрібен мер?

Діти. Щоб керувати містом, планувати витрати і доходи міста (бюджет) і ін.

Психолог. Ось саме зараз ми і перевіримо, як наш обраний мер вирішує проблеми, які є в місті. Дізнаємось, чи не помилилися ви в своїх очікуваннях?

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. У нашому місті виникла проблема: існує незабудована земельна ділянка. Адміністрація повинна вирішити, що краще на ній побудувати: лікарню, супермаркет, парк чи новий автовокзал. При цьому розміри земельної ділянки такі, що на ній можна побудувати лише одну будівлю. Всім жителям міста пропоную вирішити, що б було краще побудувати на ділянці і об'єднатися в групи:

1 група жителів повинна довести адміністрації, що на ділянці краще побудувати лікарню;

2 група повинна довести адміністрації, що на ділянці краще побудувати супермаркет;

3 група – побудувати парк;

4 група – побудувати новий автовокзал.

Обговоріть у групах і переконайте адміністрацію, що ваша думка є найкращою і найвигіднішою.

Відбувається обговорення в групах і відстоювання правоти власної думки перед адміністрацією. Адміністрації на чолі з мером потрібно вислухати доводи всіх груп населення і прийняти рішення, що побудувати на вільній ділянці.

III етап – аналітичний.

Психолог. Як кожен з нас може збільшити бюджет міста?

Діти. Берегти природні ресурси, електроенергію, берегти навколишнє середовище: не смітити, не ламати і ін.

Психолог. Тож давайте економно та ощадливо ставитись до всього навколишнього, тоді ми зможемо називати себе жителями найкрасивішого і найбагатшого міста країни.

Заняття 9. «Школа бізнесу. Банк»

Мета: уточнити та розширити знання підлітків про банк, його функції та професії людей, що там працюють; закріпити знання дітьми економічних термінів (кредит, товар, валюта, бізнес, бізнесмен); виховувати діловитість, організованість, формувати вміння працювати разом та доводити справу до кінця.

Матеріал: плакат «Банк», гривні, долари, каси.

Ролі: бізнесмен, касир, директор.

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. Сьогодні ми відкриємо школу бізнесу. Хто скаже, що таке бізнес?

Діти. Це діяльність, яка дає прибуток.

Психолог. А як називається людина, що займається бізнесом?

Діти. Бізнесмен.

Психолог. А хто з вас хотів би в майбутньому стати бізнесменом? Чому?

Відповіді дітей.

Психолог. Якими якостями, на вашу думку, має володіти бізнесмен?

Діти. Бізнесмен повинен бути розумним, бережливим, економним і ін.

Психолог. Сьогодні ми будемо вчитися відкривати власну справу. Як ви гадаєте, що для цього потрібно перш за все?

Діти. Гроші.

Психолог. Для чого?

Діти. Щоб купити все необхідне.

Психолог. А де, на вашу думку, можна їх взяти?

Діти. Позичити, взяти в борг, а потім повернути і ін.

Психолог. Діловою мовою «взяти гроші в борг» називається «взяти гроші в кредит». Де можна взяти гроші в кредит?

Відповіді дітей.

Психолог. Бізнесмени беруть кредити в банку. Банк – це установа, де зберігаються, видаються або обмінюються гроші. У банку здійснюються грошові розрахунки між підприємствами, видається заробітна платня, обмінюється валюта. Без банку не може обійтись жодне підприємство, жодний бізнесмен. А як ви думаєте, звідки в банк надходять гроші?

Діти. Із торговельних пунктів, із різних підприємств, із пунктів обміну валют, від людей за різні послуги, від вкладів на ощадні книжки.

Психолог. Хто працює в банку?

Діти. Директор, економісти, бухгалтери, касири, інкасатори та ін.

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. Тож і нам сьогодні для роботи в банку потрібні директор, бухгалтер, касир. (Обираються діти на ці ролі).

Психолог. Для того, щоб створити власні підприємства, нам потрібно взяти кредит у банку.

Психолог. Хто головна людина на підприємстві?

Діти. Директор.

Психолог. Отже, для роботи потрібно обрати директора. Подумайте, якими якостями повинен володіти директор?

Психолог. Щоб отримати в банку кредит, потрібно домовитися з директором банку. Зараз кожен, хто вважає, що може бути директором підприємства, спробує домовитись з директором банку про надання кредиту, не забувайте обґрунтувати, навіщо вам потрібен кредит. Той, хто швидше за всіх переконає банкіра в наданні кредиту, той і стане директором нашого підприємства.

Дії дітей.

Психолог. А тепер наш директор підійде у касу та отримає там кредит на відкриття власного підприємства.

III етап – аналітичний.

Психолог. Як ви вважаєте, чому ... (ім'я дитини, яка стала директором підприємства) вдалося переконати директора банку надати кредит?

Відповіді дітей.

Психолог. Якими знаннями, вміннями мають володіти люди, щоб працювати в банку?

Відповіді дітей.

Заняття 10. «Виробництво товарів»

Мета: уточнити та розширити знання дітей про процес виробництва товарів, професії людей, що працюють на виробництві; виховувати діловитість, організованість, повагу до праці дорослих, формувати вміння працювати разом та доводити справу до кінця.

Матеріал: плакат із різновидами кахлів, заготовки під кахлі, пластилін, стеки, підкладки, гроші.

Ролі: директор заводу, працівники формотворчого та оздоблювального цехів, бухгалтер.

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. Банк видав вам кредит і тепер ми можемо зайнятися власним бізнесом. Нагадайте мені, що це таке – бізнес?

Відповіді дітей.

Психолог. Бізнес – це справа, якою займається одна людина чи група людей. Щоб займатися бізнесом, треба поєднати усі види ресурсів (природні, капітальні, трудові). Людина, яка починає займатися бізнесом, наперед розраховує, що вона має виробляти і які ресурси для цього потрібні. Наприклад: виробництво олівця. Потрібні такі ресурси – дерево, графіт, станки, помешкання, люди різних професій, машини. Яке б підприємство ви б хотіли відкрити?

Пропозиції дітей.

Психолог. Всі ваші пропозиції дуже цікаві, а у мене теж є для вас своя – давайте відкриємо завод по виробництву кахлів? Всі згодні? Домовились! На нашому підприємстві будуть працювати всі охочі. Директор у нас вже є, тому нехай вирішить, як буде називатися наше підприємство?

Директор придумує назву заводу і презентує її всім іншим.

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. Що нам потрібно для того, щоб виробляти кахлі?

Діти. Сировина.

Психолог. Тоді нехай директор виробництва візьме частину грошей і купить потрібну сировину.

Директор купує сировину у вихователя.

Психолог. Всі ми будемо працівниками нашого заводу, а всім працівникам виплачується зарплата, а видавати її буде бухгалтер. Кого ви запропонуєте на цю роль? Якими рисами має володіти така людина.

Відповіді дітей, вибір дитини на роль бухгалтера.

Психолог. На нашому заводі буде працювати формотворчий і оздоблювальний цехи. Частина з вас буде працювати в формотворчому цеху – вирізати з картону кахлі і обліплювати його пластиліном, а частина – в оздоблювальному – оздоблювати кахлі різними малюнками. Якщо все зрозуміло, то давайте приступимо до роботи. Поки формотворчий цех випустить достатньо плитки для оздоблення, оздоблювальний цех повинен обговорити, як саме буде оздоблена плитка, який малюнок на ній буде і розподілити обов'язки кожного.

Відбувається процес виготовлення кахлів, причому потрібно підвести дітей до розподілу обов'язків при виконанні спільної роботи. Наприклад: один вирізає, другий – розтирає пластиліном та ін. Після виконання роботи отримують зарплату.

III етап – аналітичний.

Психолог. Давайте підрахуємо, скільки кахлів ви виробили за зміну. Підрахунок кахлів.

Психолог. А яким чином можна підвищити кількість вироблення кахлів за зміну.

Відповіді дітей.

Психолог. Всі ваші пропозиції вірні. Проте головною умовою збільшення виробництва кахлів виступає раціональний розподіл праці. Кожен має робити якусь конкретну роботу, а не братися за всю роботу, щоб самостійно виготовити лише одну плитку.

Заняття 11. «Реклама».

Мета: дати уявлення про рекламу та її види; розвивати вміння орієнтуватися в світі товарів за допомогою реклами; учити встановлювати зв'язок між рекламою та успіхом у торгівельних стосунках «продавець-покупець»; виховувати спостережливість, кмітливість, діловитість,

організованість; формувати вміння працювати разом та доводити справу до кінця.

Матеріал: різні види друкованої реклами, кахлі.

Ролі: директор заводу, працівники рекламного цеху, бухгалтер, продавці, директор банку.

Хід гри

I етап – інформаційно-мотиваційний

Психолог. На нашому заводі виникла криза. На складі накопичилося багато продукції і треба її реалізувати. А як нам це зробити?

Відповіді дітей.

Психолог. Уявіть собі таку ситуацію: люди не ходять по магазинах, по базарах, а плитка їм не потрібна, що ж робити?

Відповіді дітей.

Психолог. Дійсно, щодня людина стикається з рекламою, бачить чи чує її, дивиться по телевізору, в інтернеті, на білборді чи читає в газеті, журналі, чує по радіо тощо. Що ж таке реклама і чи потрібна вона?

Відповіді дітей.

Психолог. Реклама – це повідомлення та відомості про товар, його якість, можливість придбання. Трохи з історії виникнення реклами. Усна та письмова реклама існувала ще в Стародавній Греції та Римі. Письмова реклама мала інформаційне значення, оскільки повідомляла покупцям про магазин та товари, що в ньому продавались. Це робилось за допомогою вітрин, вивісок (так робиться і зараз). Потім реклама набрала форми друкованого звернення до покупця, з'явилися афіші, інформаційно-рекламні оголошення в книгах, журналах, газетах.

Батьківщина реклами – США. Саме в США у другій половині XIX століття з'явилися перші рекламні агентства. Рекламування сформувалося у самостійний вид діяльності, який приносить немалі прибутки. А тепер

давайте звернемось до нашого сьогоднішнього. На кожному кроку ми стикаємось з рекламою. Якою ж вона буває і де її можна побачити чи почути?

Відповіді дітей.

Психолог. Реклама може бути якою завгодно, але головна її мета полягає в оголошенні товару, щоб про нього знало якнайбільше покупців. Реклама інформує, розповідає про якість, переваги, сферу використання товару, про товаровиробника, місце та спосіб покупки; нагадує про необхідність покупки товару; переконує покупця тут же купити товар.

II етап – особистісно-винахідницький

Психолог. На кожному підприємстві працює рекламне бюро. Давайте зараз уявимо, що ми всі рекламне бюро, тільки нехай на нашому підприємстві буде 5 відділів рекламного бюро.

Діти діляться на 5 груп.

Кожна група є рекламним агентством. Перше завдання агентства: придумати собі назви, визначити керівника та продавця продукції.

Кожне рекламне агентство повинно зробити рекламу кахлів.

Робота дітей.

Психолог. У давні часи товари продавалися на ярмарку. Раніше це були справжні свята землеробів та ремісників, які після важкої річної праці привозили свої продукти на торг, щоб продати їх, а на виручені гроші купити все необхідне для своєї сім'ї. Сюди приїздили актори, циркачі, тут було весело, гамірно, крутилась карусель, відбувалися народні гуляння. В Україні славився Сорочинський ярмарок, який є і зараз. На ярмарках товаровиробники рекламують та продають свою продукцію. Саме зараз я пропоную нам туди відправитись, щоб вигідно продати свій товар. Кожне рекламне агентство представить нам свою рекламу, а потім ми вирішимо, яка реклама була найвдаліша.

Керівник (чи все рекламне агентство) представляють свою рекламу.

Психолог. Кожен з вас отримав зарплату і зараз може придбати собі на пам'ять кахлі нашого виробництва. Купуйте в тій крамниці, де була найцікавіша, на вашу думку, реклама, в своїй крамниці купувати не можна.

Відбувається процес куплі-продажу кахлів.

III етап – аналітичний.

Психолог. Давайте підрахуємо скільки грошей отримала кожна міні-фірма за свою рекламу і продаж кахлів. Шановні керівники, здайте гроші директору нашого підприємства.

Підрахунок грошей, визначення найкращого рекламного агентства.

Психолог. Частину грошей ми повернемо в банк – сплатимо кредит, а частину віддамо на зарплату. За найкращу рекламу, за підрахунками, рекламні агенти отримають більшу зарплату. А всі інші отримають дещо нижчу. Підійдіть до нашого бухгалтера і отримайте те, що заробили.

Психолог. Яка реклама вам найбільше запам'яталася?

Відповіді дітей.

Психолог. Кому більше потрібна реклама – виробникам продукції чи споживачам?

Відповіді дітей.

Психолог. Тепер ми не маємо сумнівів, що наші кахлі будуть користуватися підвищеним попитом в усіх магазинах.